

Р. МУКМИНОВА.

ТЎРТ АСР ОЛДИНГИ
ТОШКЕНТ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1984

Ушбу рисолада XV аср охири ва XVI асрга оид ёзма манбалар асосида 400 йил олдинги Тошкентнинг савдо-сотиқ ишлари, ҳунармандчилик ва меъморчилик обидалари, шунингдек шаҳар ҳаётига оид ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва синфий кураш, ўша даврларда Тошкент областида истиқомат қилган халқлар ва элатлар ҳақида ҳикоя қилинади.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
Тарих фанлари доктори Ҳ. ЗИЯЕВ

Т а қ р и з ч и л а р :
Тарих фанлари доктори Ф. РАШИДОВ,
филология фанлари кандидати А. УРИНБОЕВ

Розия Галиевна Мукминова

ТАШКЕНТ 400 ЛЕТ НАЗАД

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон адабиётлар таҳрир ҳайъати
томонидан нашрга тасдиқланган*

Мухаррир *М. Алиева*
Рассом *Э. Валиев*
Техмуҳаррир *В. Тарахович*
Корректор *М. Содиқова*

ИБ № 2971

Терияшта берилди 26.11.84. Босишга руҳсат этилди 18.12.84. P03138. Формат 84 X 108^{1/2}. Босмаҳона қоғози № 1. Юқори босма. Адабий гарнитурa. Шартли босма л. 2,52. Ҳисоб-нашриёт л. 2,5. Тиражи 3000. Заказ 248. Баоҳси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти. 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси. Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

М 0505040000—3015 12—84
М 355 (04)—84

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1984 й.

КИРИШ

Тошкент — Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг пойтахти. Улуғ Октябрь социалистик революцияси ҳамда Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг доно раҳбарлиги туфайли Тошкент бугунги кунда мамлакатимизнинг сиёсий ва иқтисодий марказига, дўстлик ва тинчлик шаҳрига, Шарқдаги машъалга айланди.

Тошкентнинг икки минг йиллик тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Шаҳар кўп асрлар давомида ҳам гуркираган, ҳам инқирозга юз тутган вақтларни бошидан кечирди. Умуман, шаҳар ўз умри бўйи Ўрта Осиё тарихида муҳим роль ўйнади. Шу билан бирга, босқинчиларнинг ҳужуми, вақти-вақти билан узоқ давом этган ўзаро феодал урушлар, оғир феодал зулм, табиий офатлар шаҳар аҳолисини, хўжалигини хонавайрон қилган, қўшни вилоятлар билан иқтисодий, маданий алоқаларнинг узилишига, шаҳарнинг умумий ҳолатига таъсир этган. Фақат ўзаро ва босқинчилик урушлари қисқа муддатга тўхтаган вақтлардагина ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо у ёки бу даражада жонланган, ривожланган.

Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятининг нисбатан барқарор сиёсий ва иқтисодий юксалиш даврларидан бири XV асрнинг охири—XVI асрнинг айрим ўн йилликларига тўғри келади. Айнан шу йилларда Қўқалдош ва Бароқхон мадрасаси, Қафқол Шоший ва Юнусхон мақбараси, Қоратош районида махсус лойиҳали ҳаммом сингари ҳашаматли бинолар қад кўтарди. Бизгача етиб келган ушбу бинолар меъморчилик ёдгорлиги сифатида давлат томонидан муҳофаза қилинади. Улар бугунги кунда шаҳарнинг гўзал замонавий биноларига қўшилиб, чиройли манзара кашф этади.

Қатор ёзма ёдгорликлар — ўша давр шоир, ёзувчи ва тарихчиларининг асарлари XVI—XVII асрнинг биринчи ярмига тааллуқлидир. Улар шаҳар маданиятининг нисбатан юқори даражада бўлганлигини кўрсатувчи далилдир.

Тошкент тарихи баён қилинаётган даврда шаҳарда қисқа ёки узоқ муддат ўз даврининг таниқли шоир ва ёзувчилари, жумладан Абдурахмон Жомий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Зайниддин Восифийлар яшаган-

лар. XVI аср олимлари орасида Улуғбекнинг шогирди— Али Қушчининг невараси Ҳофиз Кўҳакий машҳур бўлган. У араб тили ва адабиётини яхши билган ҳамда «Алломан Ҳофиз Тошкандий» фахрий унвонига эга бўлган. Уларнинг кўпчилиги феодализм давридаги Тошкентнинг иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар қолдирганлар.

Бу ўринда шуни қайд қилиб ўтиш лозимки, маданият аксари Ўрта Осиёнинг асосий икки шаҳри — Самарқанд ва Бухорода навбатма-навбат, гоҳо бир вақтда давлатнинг пойтахти бўлган марказларда тўпланган. Ўрта аср давомида мазкур икки шаҳар сиёсий ҳаёт, ҳунармандчилик ва савдо, шунингдек Ўрта Осиёда халқ кўзғолонларининг асосий маркази бўлиб келди. Самарқанд ва Бухоронинг маданий марказ сифатидаги роли ҳам катта бўлган. Айнан шу шаҳарларда тарихга оид асар ва ҳужжатларнинг кўпи битилган. Бу ҳужжатларда у ёки бу даражада мазкур икки шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ўз аксини топган. Ўрта асрда вилоят марказларида, жумладан Тошкентда содир бўлган воқеалар Бухоро ва Самарқанд ҳукмдорлари саройидаги сарой шоирлари эътиборини камдан-кам жалб этарди. Маҳаллий, шунингдек Тошкент ҳукмдори саройида хизмат қилган шоир ва тарихчиларнинг асарлари бизгача деярли етиб келмаган. Бу эса ўрта аср Тошкент тарихини ҳар томонлама ва батафсил ёритиш имконини бермайди. Шундай бўлса ҳам, нисбатан жуда оз бўлган қўлёзма манбаларни ўрганиш ва таҳлил қилиш Тошкент XV аср охири ва XVI асрда феодализмнинг баъзи даврларидагидек, Ўрта Осиё экономикасида ҳамда ўлкада содир бўлган сиёсий воқеаларда муҳим роль ўйнаган деган хулосага олиб келади.

Мавжуд қўлёзма ёдгорликларини синчиклаб ўрганиш кўрсатилган давр Тошкент тарихини аниқлаш учун материаллар топиш имконини беради. Биз учун меҳнаткаш аҳоли ҳаёти, феодал зулмга қарши кураши, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдога оид маълумотлар айниқса муҳимдир. Афсуски, қўлёзма манбаларда бундай маълумотлар деярли йўқ. Чунки, ўша даврларда яратилган асарлар султон ва хонларни мадҳ этиш мақсадида ёзилган бўлиб, асар муаллифлари шоҳларнинг ҳаётига доир ҳақиқий ва ўйлаб топилган воқеаларни, уларнинг зиёфатлари-ю, ов қилишларини, хурсандчиликларини, ўзаро олиб борган жанглари ба-тафсил ёзишга асосий эътиборни беришга мажбур эдилар.

XV АСРНИНГ ОХИРИ ВА XVI АСРДА ТОШКЕНТ

Тошкент тарихини ўрганишда ёзма манбалар катта роль ўйнайди. Тошкентнинг XV асрнинг охири XVI асрга тўғри келадиган ҳужжатларининг маълум қисми ўзбек тилида, қолганлари форс тилида битилган. Айрим ҳужжатларда Тошкент матн орасида йўл-йўлакай тилга олинса, бошқаларида олий ёки маҳаллий ҳукмроннинг маҳаллий феодалларга Тошкентнинг ҳадя этилганлиги ёки Тошкент атрофидаги аҳолидан солиқ тўплаш ҳақида берилган ҳужжатларда қайд этилади.

Биз Тошкентга тегишли бир неча ҳужжатга эгамиз. Ҳужжатларнинг кам сонлилигига қарамай, уларда келтирилган аниқ маълумотлар шаҳар ва унга яқин бўлган жойлар ўтмишини тиклашда муҳим роль ўйнайди.

Айрим ҳужжатларда ва уларни тузиш учун қилинган қўлланмаларда Тошкент ҳокимига тўпланадиган солиқларнинг номи ҳақида аниқ маълумотлар учрайди. Масалан, «Мактубот ва аснод» (XV—XVI) қўлёзма тўпламида ўзбек тилида битилган ҳужжатда тобе бўлган Тошкент вилояти аҳолисидан тўпланадиган солиқлар санаб ўтилган¹.

Бу ҳужжатда Тошкент ва Тошкент вилоятида истиқомат қилган «туркий халқлар ва тожиклар», шунингдек, араблар, қарлуқлар уруғи қайд қилинган.

Феодаллар, шу жумладан, Тошкент ҳукмронлари, йирик дин арбоби Сайид Фозил Али ва унинг авлодлари номига берилган фармонларда кўп сонли солиқ ва мажбуриятлар (уларнинг умумий сони тўқсондан ошадди) санаб ўтилади. Мазкур фармонларда Тошкент ҳукмдорлари хазинасига уларга тобе бўлган Ахсикент ерларидан тўпланган солиқлар миқдори (олтин динорларда) ҳақидаги қимматли ҳужжатлар, шунингдек, тобе аҳолининг жуда оғир эксплуатация қилиниши ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Бунга ўтроқ аҳолининг ер-

¹ «Мактубот ва аснод», СССР ФА Шарқшунослик институти-нинг Ленинград бўлими қўлёзмаси, Инв. № А-210, 94 б—95 б-бетлар.

сувларини ташлаб кетганлиги ҳақидаги ҳужжатлар далолат беради. Ҳатто айрим ҳужжатларда деҳқонларни ўз ер-жойларига мажбуран қайтариш ҳақидаги маълумотлар учрайди².

Бухоро хони Имомқули (1608—1642 йиллар) номидан эълон қилинган ҳужжатда аҳолидан тўпланадиган солиқ турлари: дах-йак, дах-ду, муқаррари, ихрожат, олиғот, амалот санаб ўтилади. Бу солиқларнинг кўпи мол билан тўпланган³⁻⁴.

Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) номидан эълон қилинган ва ўзбек тилида битилган ҳужжатлар ҳам маълум миқдорда қизиқиш уйғотади. Ушбу ҳужжатларда Тошкент шаҳри аҳолисининг маълум қисми ҳам ҳунармандчилик, ҳам деҳқончилик билан шуғулланганлиги ҳақида маълумотлар бор. Улар қиш вақтларида ҳунармандчилик маҳсулотларини тайёрлаб, баҳор келиши билан катта ер эгаларидан ижарага олган ерларда ишлаш учун шаҳар атрофларига чиқиб кетар ва шу билан ўз оилаларини маълум даражада қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлардилар. Ёғингарчилик етарли даражада бўлмаслиги ва сув ресурсларининг бир текисда тақсимланмаслиги қадим-қадимларда ҳам маҳаллий аҳолини сунъий суғориш иншоотларини барпо этишга мажбур этган. Биз кўраётган даврнинг айрим йилларида ҳам янги каналлар қазилди, вақти-вақти билан суғориш иншоотларини тузатиш ва тозалаш ишлари амалга оширилди эди. Лекин бу ишларнинг энг оғирини оддий халқ бажарса ҳам каналлардан келган сув асосан бойлар ерини суғориш учун сарфланарди.

Тошкент ҳақидаги тарқоқ, лекин қимматли материаллар қиссаларда ҳам учрайди. Бу борада XVI аср 30-йилларининг охирида ёзилган «Бадоеъ ал-вақоеъ» айниқса диққатга сазовордир.

Зайниддин Маҳмуд Восифий ўз асаринда Тошкент боғлари, уларда етиштирилган мевалар ҳақида, Тошкент қалъасининг мустаҳкамлиги, тош отадиган «сангандоз» машинаси ва бошқа нарсалар ҳақида мароқ билан ҳикоя қилади. У феруза ва темир конлари, шунингдек, Тошкент вилоятида чўян қуйиш ҳақида ҳам

² Жувои мардиев А. XVI—XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Тошкент, 1965; Набиев Р. Н. Из истории феодального землевладения в Фергане в XVI—XVII вв., Известия АН УзССР. 1960, № 3.

³⁻⁴ Қаранг: Семёнов А. А. Очерк поземельно-податного и валогового устройства Бухарского ханства, Ташкент, 1929, с. 29.

тўхтаб ўтади. Тошкентда чўяндан қўйилган қозонлар қўшни, айниқса чўллардаги вилоятларга олиб кетилган. Зайниддин Восифий ўз хотираларида Шоҳрухия вилояти барча тикувчиларининг бошлиғи этиб Ҳусайн тикувчининг тайинланганлиги ҳақидаги фармон матнини келтиради. Фармон мазмунидан маълум бўлишича, шаҳар ҳунармандчилик бирлашмаси бошлиқларига фақат шаҳардаги мазкур соҳа ҳунармандлари бўйсунибгина қолмай, вилоятдаги барча тикувчилар ҳам бўйсунган. Сўзсиз, бундай ҳолат Шоҳрухияга қўшни Тошкент шаҳри ва вилоятида ҳам бўлган.

Зайниддин Восифий Тошкент ҳукмдори саройида — Қайковус чорбоғида ўтказиладиган адабий мушоираларда ҳам фаол иштирок этган. Чорбоғ Тошкент қалъасининг ташқарисида жойлашган. Зайниддин Восифий асарида Тошкент шаҳрининг XVI аср бошларида фан ва маданият маркази бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар, Тошкентда ишлаган баъзи фан арбобларининг номлари келтирилган.

Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома», муаллифи номаълум «Таворихи гузидаи нусратнома», Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон Исфохонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Муҳаммад ибн Араб Қатағонийнинг «Мусаххир ал-билод» ва бошқа бир қанча асарларда XVI аср Тошкент тарихи ҳақидаги қисқа, лекин муҳим маълумотлар учрайди.

Абдуллахон II нинг сарой тарихчиси Ҳофиз Таниш қаламига мансуб бўлган «Абдулланнома» XVI аср иккинчи ярмида яратилган лухта асар ҳисобланади. Мазкур асарда Абдуллахон II билан Наврўз Аҳмадхон ва унинг ўғиллари ўртасида Тошкент ҳукмдорлиги учун олиб борилган шиддатли сиёсий ва ҳарбий курашлар ҳақида батафсил маълумот берилади.

Шаҳарни қамал қилган феодал босқинчилар қўшинларидан Тошкентни ҳимоя қилган шаҳарликлар, уларнинг оғир аҳволи, шунингдек, шаҳар қалъаси деворларининг мустаҳкамлиги ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Китобда Тошкентда бўлиб ўтган халқ ғалаёнлари ҳақида хабар берилган. Тошкентда 1588 йили бўлиб ўтган халқ ғалаёни ҳақида маълумот, айниқса қимматлидир.

Тошкент шаҳри ва унинг вилоятлари аҳолисининг феодал эксплуатацияга қарши олиб борган кўп асрлик кураши энциклопедист олим Маҳмуд ибн Вали асарида ўз аксини топди.

Тошкент вилоятида турли халқлар истиқомат қилган. Эски ўзбек тилида ёзилган ҳужжатларнинг мавжудлиги аҳолининг кўпчилик қисми туркий тилда сўзлашганлигидан далолат беради. Улканнинг икки тилда — эски ўзбек ва тожик тилида гаплашадиган аҳолиси-дан фарқли ўлароқ Тошкент шаҳри ва унинг вилоятларидаги аҳолининг маълум қисми фақат эски ўзбек тилида сўзлашган.

Олий ёки маҳаллий ҳокимларга ҳады этилган ердаги аҳолини ҳокимга бўйсунушга даъват этадиган ё бўлмаса ҳужжатларда санаб ўтилган бойликларни у ёки бу йirik феодал фойдасига бериш мақсадида битилган фармонларда «турк ва тожикларга» мурожат этиладики, бу Тошкент ва Тошкент вилоятида ҳозирги ўзбек ва тожикларнинг аجدодлари яшаганлигидан далолат беради.

Мир Муҳаммад Амин Бухорий ўзининг «Убайдулло-ланом» асарида Тошкент воҳасининг бошқа миллат аҳолиси билан бирлашган қозоқ ва қорақалпоқ халқлари ҳақида гапириб ўтади⁵⁻⁶. Бу маълумотлар қатор ҳужжатларда, шунингдек Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон Исфажонийнинг «Меҳмонномаи Бухоро» асарида қайд этилган Тошкент ва унинг атрофида яшаган халқлар ҳамда қабилалар ҳақидаги маълумотларни тўлдиради.

Мир Муҳаммад Амин Бухорий ёзишича, Тошкентнинг шаҳар деворлари душман ҳужум қилган вақтда қўшни аҳолиларни ҳам муҳофаза қилишда мустаҳкам истеҳком ҳисобланган. «...қозоқ ва қорақалпоқ уруғлари қалмоқларнинг сон-саноқсиз қўшинлари олдида қўрққанларидан азалдан яшаб келган жойларини ташлаб Тошкент истеҳкомида ҳимоя топдилар»⁷, — деб ёзди Муҳаммад Амин Бухорий.

Турли халқлар меҳнаткаш аҳолиси вакилларининг биргаликдаги кураши ҳақида «Дастур ал-мулук»да Хожа Самандар Термизий ҳам маълумот берган⁸.

Лекин феодал ҳукмронлар қаршилик кўрсатиб кураш олиб борган меҳнаткашлардан қаттиқ ўч олганлар. Муҳаммад Юсуф Мунший машҳур «Тарихи Муқимхон» асарида Тошкентни қамал қилган душманларга зарба беришни ташкил қилиш, тошкентликларнинг босқинчи хон томонидан қўйилган ҳукмдорларни жазо-

⁵⁻⁶ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме. Ташкент, 1957.

⁷ Муҳаммад Амин Бухорий. Уша асар, 163-бет.

⁸ Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук, Факсимиле, таржима, сўзбоши, изоҳлар М. А. Салоҳиддинованики, М., 1971.

лаши ва ўз навбатида Бухоро хони Имомқулихоннинг кураш олиб борган меҳнаткашларни ваҳшиёна жабрлаши ҳақида ҳикоя қилади⁹.

Юқорида қайд этилган ёзма манбалар Тошкент ўтмиши тарихий воқеаларга бойлигидан далолат беради.

Шаҳарнинг номи ҳақида

Тошкент номи ҳақидаги дастлабки маълумотлар XI асрга тааллуқлидир. Тошкент топоними Беруний ва Маҳмуд Қошғарий асарларида учрайди. Қўлёзма манбалар — асар ва ҳужжатларда шаҳарнинг қадимги номи Шош (Чош, Чоч)¹⁰ ҳам ишлатиб келинган. Жумладан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз эсдаликларида: «...асарларда Тошкент номини Шош, баъзан Чоч деб ёзадилар»¹¹,—деб қайд этади.

Бобур бошқа асарларида ўша вақтларда асосан шаҳар Тошкент аталиб: «Тошкент ва Шоҳрухия, Шош ва Бинокат номи билан ҳам юритилган»¹²—деб ёзади. Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон ҳам «Меҳмонномаи Бухоро» тарихий-адабий асарида юқоридаги фикрни айтади. У: «Тошкент ва унга қарам бўлган ерлар Шош вилояти номи билан юритилади»¹³—деб ёзади.

Вақф мулкига ҳадя қилинган ер-жойлар рўйхати келтирилган 1546 йилга оид вақф ҳужжатда: «Шош вилояти Тошкент номи билан маълум бўлган»¹⁴,—деб ёзилган. XV—XVI асрларга оид бўлган шахсий хат, расмий ҳужжатлар намуна ва нусхалари тўплами ҳисобланган «Мактубот ва аснод»га киритилган икки ҳужжатда (унинг бири ўзбек тилида) шаҳар Тошкент номи билан юритилган, унинг қадимий номи эса бутунлай тилга олинмаган¹⁵. Умрининг маълум қисмини

⁹ Муҳаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история, Ташкент, 1956.

¹⁰ Чош Тошкентнинг номи сифатида А. Навоий номли Самарқанд Давлат университети кутубхонасининг Шарқ қўлёмалари бўлимида сақланаётган қўлёмлада учрайди. Қўлёманинг на боши, на охири бор.

¹¹ Бобур-наме, Ташкент, 1958, с. 16 («Бобурномадан келтирилган мисоллар русча нашридан олинган»).

¹² Бобурнома, 60-бет.

¹³ Фазлаллах ибн Рўзбихон, Михман-наме-йи Бухара. М., 1976, Таржима, сўзбоши, изоҳлар Р. П. Жалилованики, с. 144.

¹⁴ Самаркандские документы XV—XVI вв. Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания, указатели О. Д. Чехович, М., 1974, с. 359.

¹⁵ Мактубот ва аснод. СССР ФА Шарқшунослик институти. Ленинград бўлими, инв. № А-210, 94 а, 95 б, 148 б-варақлар.

Тошкент ҳукмдорлари саройида ўтказган тарихчи ва шоир Зайниддин Восифий Тошкент топонимини кўп ишлатади.

Маълум бўлишича, шаҳарнинг Тошкент номи эски номларни аста-секин сиқиб чиқара бошлаган. Бу ҳақда XVII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган энциклопедист олим Маҳмуд ибн Вали: «Шош шаҳри Сайхун дарёсининг нариги қирғоғида жойлашган ва Туркистонга қарайди...; шаҳарни Чоч деб ҳам атайдилар. Лекин шаҳар ҳозирги вақтда Тошкент номи билан маълум»¹⁶,—деб ёзади.

Езма ёдгорликларда аҳён-аҳёнда мазкур шаҳарнинг номи Шошкент номи билан учрайди. XVI асрнинг охирларида қози ҳукмлари тўпламига кирган, турар жой сотилиши муносабати билан 1590 йили тузилган ҳужжат «Шошкентда, яъни Тошкент номи билан маълум бўлган шаҳарда битилди»,—деб қайд этилган¹⁷.

Шундай қилиб, мавжуд қўлёзма манбалари таҳлили шуни кўрсатадики, Тошкент шаҳри ўзининг 2000 йиллик тарихи давомида бир неча хил ном билан, аталган, хусусан—Шош, Чоч, Бинокат ва ниҳоят Тошкент. М. Е. Массон таъкидлашича, туркийлаштириш умумий жараёнининг кучли таъсирида шаҳар аста-секин ҳозирги ном—Тошкент номи билан юритила бошланган.

Шаҳар топографияси

Тошкент воҳаси кўчманчилар дашти билан чегараланар эди. Бу ўтроқ аҳоли билан қўшни дашт кўчманчилари ўртасида озиқ-овқат маҳсулотлари алмашиш имконини берарди. Чегарадош халқларнинг ўзаро иқтисодий ва савдо алоқалари мазкур ўлкалар хўжалигининг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатиб, улар ўртасида Тошкент шаҳрининг воситачилик ролини оширарди. Шу билан бирга, Тошкент шаҳрининг бундай жойлашиши феодал қўшинлари томонидан таланиши учун ҳам қулай шароит яратарди.

Тошкент шаҳри ҳарбий мақсадда чўлга кетаётган ва ундан қайтаётган Мовароуннаҳр ҳукмдорларининг дам олиш жойи сифатида ҳам маълум эди.

¹⁶ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Сўзбоши, таржима, изоҳлар Б. А. Аҳмедовники, Тошкент, 1977, 56-бет.

¹⁷ Мажмуаи васоиқ, УзССР ФА Шарқшунослик институти, № 1386, 174 а-варақ.

Тошкент шаҳри душманларнинг бир неча бор ҳужумига бардош берган мудофаа девори билан ўралган эди. Шаҳар мудофаа деворининг мустаҳкамлиги ҳақида ташқи душманлар ҳужумидан шаҳарни муваффақиятли мудофаа қилинганини кўрсатувчи кўплаб мисоллар далолат беради. Чунончи, Шайбонийларнинг қудратли хонларидан бири Абдуллахон II фақатгина етти уринишдан сўнг шаҳарни бутунлай забт эта олган. Қалъа оқар сув билан таъминланган. Ҳужжатлардан бирида Тошкент қалъасидан Оби Журқон ариғи оқиб чиқарди¹⁸,— деб қайд этилади.

Қўлэзма манбаларда кўп ҳолларда шаҳарни сув билан таъминлаган каналлардан бирининг номи келтирилади. Бу Салор канали бўлиб, уни Рудак номи билан ҳам атаганлар. Тошкентнинг шимолий чеккаларини Зах¹⁹ канали сув билан таъминлаган.

Шаҳарнинг шимоли-ғарбида бўлган, ҳозирда турар жой массиви бўлмиш Қорақамиш ҳам ўша давр қўлэзмаларида учрайди. «Мусаххир ал-билод»нинг автори Муҳаммад Йор бин Араб Қатағоний кўрсатишича, Қорақамиш Тошкент дарвозасидан ярим фарсах* нарида жойлашган. Хўжа Убайдулла Аҳрорга қарашли ерларни кўрсатувчи XV аср охирига оид ҳужжатда Қорасув, Оққўрғон (бир қисмида, ҳозирги астрономик обсерватория жойлашган) сингари бизнинг давримизда ҳам ўз номини сақлаб қолган жой номлари кўрсатилган. Шаҳарнинг шимолий қисми — Чигатой маҳалласидан узоқроқда Хотин кўприк деган кўприк ва шу номда жой бўлган. Шайх Зайниддин мозори ҳам қайд этилган. Сўнги маълумотларга кўра, шаҳарнинг ўн икки дарвозаси бўлган. XVI аср охирида шаҳарга қилинган ҳужумлардан бирида шу воқеаларнинг шохидларидан бирининг ёзишича, дарвозалардан бири куйиб кетган. Шундан шаҳар дарвозалари ёғочдан ишланган деган хулосага келиш мумкин.

Ҳофиз Таниш ёзишича, бошқаларга ибрат бўлиши учун Тошкент дарвозалари тепасига ҳоким буйруғига биноан душманларнинг кесилган бошини осиб қўярдилар.

Самарқанд дарвоза номи сақланган бўлиб, шаҳарнинг бу дарвозаси Самарқандга кетадиган йўл устига қурилган эди.

¹⁸ Самарқандские документы XVI—XVII вв., с. 298.

¹⁹ Уша жойда.

* фарсах — 6 км.

Тошкент шаҳрида XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида қатор иншоотлар барпо этилган. Уларнинг баъзилари бизгача етиб келган бўлиб, улар бугунги кунда давлат муҳофазасига олинган. Чорсудаги баландликда пишиқ ғишдан ҳаворанг гумбазли Кўкалдош мадрасаси, ундан сал нарироқда Хўжа Аҳрор фармони билан XV асрнинг 50-йилларида қурилган мачит ва унчалик катта бўлмаган мадраса қурилган эди. 1541—1542 йилларда меъмор уста Ғулом Ҳусайн Қафқол Шоший мақбарасини тиклади. Бизгача Юнусхон мақбараси ҳам яхши сақланган ҳолда етиб келган. Бу мақбарага XV асрнинг охириларида ўз давлатининг пойтахти қилиб Тошкент шаҳрини белгилаган ҳукмдор Юнусхон дафн қилинган. Маъмурий бинолар шаҳар марказига жойлашган эди.

Тошкент яқинидаги тоғларда қазилма бойликлар мавжуд эди. Бу металл ишлаш саноатининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Шунингдек, қазиб олинган тошкўмирдан кенг миқёсда фойдаланганлар, чунончи, тошкўмирнинг кулидан матоларни оқартиришда фойдаланилган.

Қазилма бойликларнинг мавжудлиги бу районларда аҳоли маълум қисмининг тўпланишига сабаб бўлган. Асосий аҳолиси темир ишлаш билан машғул бўлган Оҳангарон «Таворихи гузидаи нусратнома» (16 а. бош.) ва ундан илгарироқ ёзилган қўлёзмаларда учрайди.

Тошкент воҳасининг ерлари темир, мис, қўрғошин, ферузага бой эди. Қачонлардир Шошда мамлакатда муомалада бўлган кумуш тангалар манбаи — кумуш конлари мавжуд бўлган. Лекин мазкур бойликлар аста-секин тугай бошлаган ёки узлуксиз феодал уруш ва низолар туфайли кон қазини ишлари тўхтаб қолган. XVI асрнинг 40-йилларида феруза ва темир конлари ҳали ишлаб турган жабҳа сифатида тилга олинади. Тошкент ҳокими Наврўз Аҳмадхон саройида хизмат қилган Зайниддин Восифий 1540 йили ҳукмдорнинг фармонига биноан Сайид Шамсиддин Муҳаммадга суюрғол ҳуқуқи билан ишлаб турган феруза ва темир конларидан ташқари Тошкент воҳасидаги бўш ётган ерлар ва конларни ҳам инъом этиш ҳақида давлат ҳужжатини тузади. Лекин орадан юз йил ўтгандан сўнг бошқа бир муаллиф ишлаб турган феруза ва темир конларини ишламайди деб қайд этади.

Маҳмуд ибн Вали 1634—1641 йилларда ёзилган асарида Тошкент ва унинг воҳасини тасвирлаб: «Тоғларда феруза, темир ва қўрғошин конлари бор. Улар-

дан бугунги кунда фойдаланилмайди»²⁰,— деб ёзади ва бошқа бир жойда: «Исфара тоғи Шош атрофида жойлашган. Тоғда нефть, феруза, темир, мис, қўрғошин ва олтин конлари бор, лекин бугунги кунда улар ишлатилмайди», дейди. Тошкент воҳасида тошкўмир ҳам қазиб олинган. «Шошнинг баъзи тоғларида,— деб ёзади Маҳмуд ибн Вали,— ўтиндек ёнадиган тош учрайди, унинг кули ниҳоятда оқ бўлиб, кир ювганда совун ўрнида ишлатиш мумкин»²¹. Тарихчи олим Хондамир ҳам шуларни қайд этган. Тошкент (Шош) вилоятида «...Ширэ тоғи бор. Унда кўплаб конлар бўлиб, улардан олтин, темир, мис, феруза ва нефть олинади. Бу ерда тош мавжуд бўлиб, у кўмирдек ёнади. Тош ёниб бўлгандан кейин жуда ҳам оқ кул қолади. Бу кул билан матолар оқ рангга бўялади»²²,— деб ёзади Хондамир.

Тошкент — ҳунармандчилик, савдо ва маданият маркази

Бу даврларда Тошкент маъмурий бошқариш маркази эди, ўз даври учун аҳоли нисбатан гавжум жойлашган шаҳар бўлиб, аҳолининг талайгина қисмини савдогар-ҳунармандлар ташкил қиларди.

Шаҳар ва унинг атрофида бир неча карвонсаройлар бўлган. Чет мамлакатлардан келган савдогарларнинг ҳам карвонсаройлари бўлган. Пском ва Чотқол дарёлари қуйилиб, Чирчиқ дарёси бошланадиган жойда XVIII асрда ҳам ишлаб турган тош деворли карвонсарой мавжуд бўлган²³.

Тошкент воҳасининг кўчманчилар дашти билан чегарадош конли тоғларга яқин жойлашганлиги сабабли бу ерда ҳунармандчиликнинг турли соҳалари ривожланган эди. Ҳунармандлар тайёрлаган маҳсулотлар фақатгина шаҳар аҳолиси ўртасидагина эмас, қўшни ўтроқ аҳоли ва даштда яшовчи кўчманчилар ўртасида ҳам сотиларди. Айниқса, кўчманчилар шаҳарнинг иқтисодий ривожланишида муҳим роль ўйнаганлар.

Шаҳарда кўплаб дўконлар, савдо расталари, бозорлар мавжуд эди. Дўконларнинг кўпчилиги бир вақтнинг ўзида ҳам дўкон, ҳам устахона ҳисобланарди.

²⁰ Маҳмуд ибн Вали. Кўрсатилган асар, 56-бет.

²¹ Уша асар, ўша жой.

²² Қаранг: Иванов П. П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. Краткий исторический очерк. М.—Л., 1932, с. 39.

²³ Қаранг: Буряков Ю. Ф. По древним караванным путям Ташкентского оазиса, Ташкент, 1978, с. 57.

Қорхонага ўхшаш устахоналарда маҳсулотлар тайёрланиб, уларни асосан бошқа жойларда сотиларди. Металл, заргарлик ва сопол буюмлар, кийим-кечак, қуроллар дўконларда сотиларди, айрим ҳолларда шу ерда тайёрланарди. Бозорларда мисгарлар, темирчилар, қандолатчилар, нонвойлар ва бошқа ҳунармандларнинг растаси бор эди. Ҳунармандлар тайёрлаган маҳсулотларнинг маълум миқдори шаҳарликлар ва қишлоқ аҳолиси эҳтиёжларини қондирса, баъзи бир маҳсулотлар, яъни газлама, пойафзалларнинг баъзи турлари, қозон, идиш-товоқлар, қуроллар узоқ мамлакатларга ва, айниқса, кўчманчилар яшайдиган чўлларга олиб бориб сотиларди.

Одатда ҳунармандлар яшайдиган маҳаллалар шу ҳунармандлик номи билан аталиб, шаҳарга кираверишда — тақачилар, шаҳар марказида заргарлар, шаҳар чеккасида совунгар ва кўнчилар, оқар сувларга яқин жойда газламаларга гул босувчилар яшарди.

Тошкентда XVI асрга келиб қурилиш ишлари кенг авж олди. Шу бинолардан баъзилари бизгача етиб келган. Қурилган мадраса ва мачитлар ўша даврда қурилиш ишлари қай даражада бўлганлигини кўрсатади. Бу бинолар уларни қуришда, безаш ва пардозлашда иштирок этган турли касб мутахассисларининг маҳоратидан далолат беради.

XVI асрда барпо қилинган бинолардан бири Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон) мадрасаси ҳисобланади. Мазкур ҳашаматли бино турли касб эгалари меҳнатини ўзида мужассам этган. Кўкалдош мадрасасининг барпо этилиши Бароқхоннинг ўғли Дарвишхон ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. Мадрасанинг 170 та ҳужраси бўлган.

23 қаватли «Москва» меҳмонхонасининг қаршисига жойлашган Кўкалдош мадрасаси бугунги кунда ҳозирги замон гўзал қурилишлари билан биргаликда шаҳар ҳуснига-ҳусн қўшиб туради.

Бугунги кунда Шайхонтоҳур номи билан маълум бўлган Шайх Хованди Тоҳур мақбараси XIV асрда қурилган ва кейинчалик бошқа мақбаралар ҳисобига кенгайиб борган. Мазкур меъморчилик ансамблида Шайх Хованди Тоҳур мақбарасидан жануброққа жойлашган Юнусхон мақбараси (1487 йили вафот этган) алоҳида ўрин эгаллайди. Унинг гумбазли биноси пишиқ ғишт ва тошдан қурилган. Кучли зилзилалар туфайли мақбара шикастланган. Бугунги кунда мазкур мақбара

тикланган. Шу ерда пишиқ гиштдан қурилган мадраса ва мачит ҳам бўлган.

Ҳозирги Самарқанд дарвозада Нуриддин ибн Саид Муҳаммад Хўжа (1511 йили вафот этган) мақбараси қурилган.

Сўнгги вақтларгача Қоратош кўчасида сақланиб келган ҳаммом қолдиқлари ўша давр қурилиш техникаси ва биноларни бадий безаш даражасидан далолат беради. Мутахассисларнинг аниқлашича, иссиқлик ўтказувчи каналларнинг ҳаддан ташқари баландлиги бу ҳаммомнинг ўзига хос хусусияти экан. Ҳаммомнинг деворлари ва таги махсус қоришма билан сувалган. Уртасида ҳовузи бўлган, бурчакдаги юмалоқ хона аҳоли фойдаланиши учун қурилган биноларнинг қизиқарли деталаридан ҳисобланади. Ечиниш ва дам олиш хоналарининг супалари, деворлари ранг-баранг сопол плиталар билан қопланган эди. Мазкур ёдгорлик қолдиқларини ўрганган археолог олим М. И. Филановичнинг фикрига кўра, ҳаммом «... тор доирадаги кишилар учун мўлжалланган бўлиб, XV—XVIII асрлардаги Тошкент сарой арки бинолари қаторига кирган»²⁴.

Ҳашаматли маданий ва замонавий бинолар, ҳаммомлар, сардоба ва кўприклар қурувчи усталар томонидан бунёд этилган XV—XVI асрлардаги меъморлик ёдгорликлар номлари йўқ бўлиб кетган тошкентлик қурувчи усталарнинг юксак маҳоратидан далолат беради. Бизгача моҳир меъморларнинг баъзиларининггина номлари етиб келган.

XVI асрда суғориш каналларини тузатиш ва янгиларини барпо этиш бўйича ишлар давом эттирилган. Бадриддин Қашмирий: «1583 йили Жўйбор шайхнинг фармониға мувофиқ Тошкентнинг шимолий шарқидаги Заҳарик суғориш канали қайта тикланди. Канални тиклаш ишларида 300 нафарға яқин қуллар қатнашди»²⁵, — деб ёзган эди.

Тошкентда барпо этилган ҳашаматли бинолар моҳир усталарнинг маҳаллий анъаналари мавжуд эканлигидан далолат беради: «Урта Осиё жанубий об-ластлари усталарининг мактаби (Шимолий Хуросон, Тоҳаристон, Қашқадарё, Бухоро, Самарқанд, Тошкент,

²⁴ Қаранг: Филанович М. И. Новое в средневековой городской культуре Ташкента. ОНУ, 1982, № 3, с. 39.

²⁵ Бадриддин Қашмирий. Равзат ар-ризвон. ЎзССР ФАШИ қўлёзмаси, Инв. № 2094, 304 б — 305 а-варақлар.

Фарғона, Хоразм. Туркистоннинг шимолий вилоятлари) ўз даври меъморчилигини ранг-баранг қилди»...²⁶.

Шаҳар аҳолиси асосан пахса уйларда истиқомат қиларди. Шу билан бирга, моддий аҳволи оғир оилалар шахсий уйлари бўлмаганлиги учун бойларга тегишли уйлارни ижарага олиб яшашга мажбур эдилар. Жўйбор шайхлари архивидаги ҳужжатлардан кўринишича, баъзи бир йирик феодаллар турар жойларнинг кўпгина қисмини ўз қўлларига олиб, аҳолига ижарага бериш йўли билан даромад олганлар. Ўзига тўқроқ хонадонларнинг шахсий уйлари, томорқа ва ҳовлилари бўлган. Мана шундай олди айвонли уй ҳовлисидаги барча ёрдамчи иморатлари билан чодир қуриш учун ёғоч устунлар тайёрлайдиган тошкентлик устага қарашли бўлган. Бу уй 1590 йили 26 янги, бир мисқолли, ўттиз динорли, кумушдан зарб қилинган хон тангасига сотилган²⁷.

Бундан кўринадики, ҳовли-жой олди-сотдиси қози-хоналарда, гувоҳлар иштирокида амалга оширилган. Олди-сотди ҳақидаги ҳужжат қози муҳри билан тасдиқланган.

Қадимдан Тошкентда тўқимачилик саноати ривожланган бўлиб, у маҳаллий пахтага асосланган эди. Ипгазлама матоларнинг баъзи турлари кўплаб миқдорда шаҳар ташқарисида, айниқса, кўчманчилар яшайдиган чўлларда, Россия шаҳарларида сотилган.

XVI асрдан бошлаб рус ҳукумати билан Ўрта Осиё шаҳарлари ўртасида иқтисодий алоқалар кучайиб борди.

XX аср бошларида Тошкентда ёзув қоғози ишлаб чиқилганлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд. Жумладан, савдогар Аҳмадга қарашли қоғоз ишлаб чиқариш устахонасида йигирмага яқин ишчи ишлаган. XV—XVI асрларда жуда яхши қоғоз Самарқандда ишлаб чиқилганлиги ҳақида манбаларда аниқ маълумотлар учрайди. Лекин ўша даврларда Тошкентда қоғоз ишлаб чиқарилганлиги ҳали аниқланмаган.

Тошкентда қадим замонлардан бери металлсозлик ривожланган эди. Мисгарлар тайёрлаган маҳсулотлар турли-туман эди. Айниқса Тошкентда қуйилган қозонларнинг донғи узоқларга кетган эди. XX асргача сақланиб келган дегрезлик маҳалласи, айтиш мумкинки, ўрта асрларда ҳам маълум бўлган бўлса керак.

²⁶ Қаранг: Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Очерки искусства Средней Азии, М., 1982, с. 36.

²⁷ Мажмуан васоиқ, 174 б-варақ.

Бу ерда қишлоқ хўжалик меҳнат қурооллари ишлаб чиқилган. Маҳаллий кетмонлар ўзининг катталиги ва дамнинг ўткирлиги билан, масалан, Фарғона водийсида тайёрланган кетмонлардан фарқ қилган. Металл буюмлар ишлаш учун хом ашё Тошкент вилоятидаги тоғлардан келтирилган. Зайниддин Восифийнинг Тошкент вилоятининг темир ва чўян конлари ҳақидаги маълумотлари диққатга сазовордир.

Заҳририддин Муҳаммад Бобур ёзишича, XVI асрда Тошкентда камон ва камон ўқи ясаيدиган усталарнинг маҳорати бутун вилоятга тарқалган экан. Уша вақтларда камон ва камон ўқи ясаш маҳорати жуда қадрланган. Бобур ўзининг амакиваччаси машҳур тарихчи Муҳаммад Ҳайдарнинг қобилиятини баҳолаб: «Хаттотликка, расм солишга, камон, камон ўқининг тиғи ва камонни тортиш учун халқа ясашга моҳир эди»²⁸,— деб ёзади. Патли ва патсиз камон ўқлари қайд қилиб ўтилади. Ўқчи кўча номи эҳтимол қадим-қадимлардан маълум бўлган бўлса керак. Утмишда бу ерда камон ўқи ясаидиган усталар яшаганлигидан бу кўча шундай аталган бўлиши мумкин.

1590 йил 20 майда тузилган ҳужжатда уста Абул Хиргоҳтарош номи қайд қилинган. Марҳум Қ. Убайдуллаев ва А. Расуловларнинг фикрига кўра, хиргоҳтарошлар юқори табақа вакиллари чодирларининг устунларини ясаидиган мутахассислар бўлган. Бундай чодирларнинг деворлари икки хил мато — ички томондан шойи мато, ташқарисидан брезентга ўхшаш дағал мато билан ўралган. Бундай чодирлар ўтроқ аҳоли зодагонлари овга, дам олишга чиққанларида, узоқ муддатли ҳарбий юриш қилганларида тайёрланган бўлиши мумкин.

Тошкентда кулолчилик ҳам ривожланган. Кўплаб усталар яшаганлар ва ишлаганлар. Тадқиқотчи-археолог олимларимиз Кўкалдош мадрасаси ва Шайхонтоҳур даҳасида археологик қазишлар жараёнида тошкентлик кулоллар тайёрлаган маҳсулотлардан кўплаб намуналар топганлар.

Ҳунармандларнинг маълум қисми терига ошлов бериб, ундан маҳсулотлар, айниқса пойафзаллар тайёрлаганлар. От терисидан баланд эгар ва чармдан турли буюмлар тайёрлаб четга чиқарганлар.

Кон ишчилари жуда оғир шароитларда меҳнат қилганлар. Уларнинг иши оғир ва машаққатли эди. Кон-

²⁸ Бобурнома, 21-бет.

лардан келган фойда айрим шахсларнинг ҳамёнига тушарди. Зайниддин Восифий Наврӯз Аҳмадхон Тошкент вилоятининг йирик руҳонийси Шамсиддин Муҳаммад Хурасонийга кон ва ишланмаган ерлар ҳадя қилганини ёзади. Бу мисол фойдали қазилма бойликлардан фойдаланишда марказлашган усул йўқлигидан, шунингдек кон қазувчилар устидан бутун фойдани ҳамёнига солаётган шахслар ҳукмронлик қилишидан далолат беради.

А. А. Семёнов қайд қилганидек, Тошкентда жуда катта мис растаси (бозори) бўлган. Эҳтимол, бу раста XV—XVI асрларда ҳам мавжуд бўлган бўлса керак. Тошкент яқинидаги тоғлардан қазиб олинган мисдан мис буюмлар қуйилган. Феодалларнинг ўзаро жанжаллари бўлган йилларда мис қазиб олиш ишлари бошқа конлардагидек тўхтаб қоларди.

Тошкентнинг мис растасида усталар мис идишлар тайёрлаб, сотар эдилар. Шунингдек, А. А. Семёновнинг маълумотларига кўра, мазкур растада бошқа шаҳарларда тайёрланган мис буюмлари ҳам сотилган. Пул майдалайдиган саррофлар учун катта-кичик косалар сотилганлиги қайд қилинган. Бундай косаларнинг зиҳига араб тилида турли байтлар битилган. Одатда катта косаларга чақа ва кумуш тангалар, кичик косаларга эса олтин тангалар солинган.

Мисгарлар сув ва шароб ичиш учун офтоба тайёрлаганлар. Зарб қилувчилар мазкур идишларни турли-туман нақшлар ва ёзувлар билан безаганлар.

Мисгар усталарнинг юксак санъат билан ўйиб нақш солган буюмлари фақат музейлардагина сақланиб қолган бўлиб, улар бугунги кунда ҳам кишиларни ҳайратга солади.

Тошкентнинг турли чеккаларидаги тош конларидан мрамор қазиб олганлар. Мрамордан хўжалик учун буюмлар, ҳатто лаганлар, табибчиликда фойдаланиш учун идишлар ҳам ясаганлар.

Амалий санъат: металл ва тошга ўйиб нақш солиш, чармга босиб нақш солиш, папье-машени расмлар солиб бўяш жуда ҳам ривожланган. Хаттотнинг меҳнати жуда қадрланган. Қаламдон, қамишдан ясалган қалам, нафис ишланган сиёҳдон хаттотларнинг ёзуви учун зарур асбоблар ҳисобланган. Буни Ўрта Осиёда битилган қўлёзмаларга ишланган расмларда ҳам кўриш мумкин.

Одатда аслзодалар учун тайёрланган сиёҳдонларга олтин суви билан нақш чизилган. Қаламдонлар папье-

машедан қилиниб, мўйқалам билан расмлар чизилган.

Шаҳар чеккасида ва атрофида тегирмон ва жувозхоналар жойлашган. XIX асрнинг охирларига келиб Тошкентда 500 та жувозхона ишлаб турган.

Шаҳарда кўплаб бозорлар бўлиб, бу ерларга қўшни вилоятлардан кишилар олди-сотди ишлари учун келганлар. Баъзан бундай муносабатлар бозор номида ўз аксини топган. Масалан, Қозоқ бозор. Бу бозорда асосан кўчманчилар тайёрлаган маҳсулотлар сотилган. Кўчманчилар бозорда қўй, туя, от ва чорвачилик маҳсулотлари, хуржун ҳамда чорвадорлар буюмларини сотганлар.

Тошкент шаҳрининг энг катта бозори тахминан ҳозирги Октябрь бозори жойлашган ерда бўлган. Шайхонтоҳурда талайгина дўконлар бўлган.

Тошкентдан қўшни вилоятларга турли-туман моллар чиқарилган. Маҳмуд ибн Вали Тошкентдан XVII асрда олиб кетилган моллар орасида қора тарик, дармон (дори), новшадил, мўйна, шунингдек асирлар бўлганини қайд қилиб ўтади.

Тошкентлик тўқувчилар маҳаллий пахтадан тайёрланган ипдан фойдаланганлар. Айрим мутахассислар маълумотларига кўра, Тошкентга ипак ҳам келтирилган. Биз Тошкентда XVI асрда ипакчиликнинг ривожланишига оид маълумотларга эга эмасмиз. Фақат бу даврда пахта ва ипакдан ҳар хил матолар тўқилган деб ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

Усталарнинг ҳунармандлик маҳорати наслдан-наслга ўтиб келган. Шу билан бирга, четдан ҳам шогирд тайёрлашган. Бундай ҳолларда ёзма шартнома тузишган. Бизгача Самарқандда 1589—1590 йилларда расмийлаштирилган шундай шартномалардан 25 таси етиб келган. Тошкент шаҳрида ҳам шогирдликка четдан одам қабул қилинганда шундай шартномалар тузилган. Олди-сотдиларни расмийлаштирган Тошкент қозиси томонидан берилган ҳужжат ҳам шундан далолат беради. «Гувоҳлар кўрсатмалари» протоколи Тошкент қозиси иштирокида 1514 йил 24 июнда «Гўзал Тошкент қозиси иштирокида»²⁹ тузилган эди.

Шогирдлик шартномасида баён қилинишича, устага шогирдликка берилаётган кўпчилик болалар отаси йўқ, етим болалар бўлганлиги учун шартнома болаларнинг онаси ёки акаси ва шогирдликка олаётган уста ўртасида тузилган. Ҳунармандлар ҳақидаги рисо-

²⁹ Самарқандские документы XV—XVI вв. с. 300—301.

лалар етим шогирдларнинг ҳуқуқий ва иқтисодий аҳволи қанчалик оғирлигидан далолат беради.

Ҳунармандлар ўз касбларига кўра цехларга бирлашардилар. Зайниддин Восифий асарида Ҳусайн тикувчига бош тикувчи лавозимига тайинланганлиги ҳақидаги нишон келтирилган. Ҳусайн тикувчи берилган нишонга мувофиқ шаҳарда ва Шоҳрухия вилоятида бош тикувчи деб тан олиниши, унга шу соҳада ишлайдиган барча усталар итоат қилиши керак эди.

Юқорида келтирилган мисолни Шоҳрухиядан унча узоқда бўлмаган, иқтисодий ва снёсий жиҳатдан у билан узвий боғлиқ бўлган Тошкент шаҳрига ҳам тегишли деб ўйлаймиз. Албатта, бу даврда Тошкентда ҳунармандлар ўз касбларига кўра ишбоши бошчилик қилган цехларга уюшганлар. Тошкент шаҳрининг ишбошисига шаҳарга ёндашган вилоятлардаги ҳунармандлар ҳам итоат этган.

Мисол келтирилган ҳужжатда тикувчилар цехининг икки ишбошиси, яъни Ҳусайн тикувчи ва Али тикувчи номлари келтирилган.

Тошкент ҳунармандларининг бу даврдаги ҳолати ва улар ўртасидаги ижтимоий табақаланишга оид аниқ маълумотлар камлиги туфайли биз ҳунармандлар ҳақида умумий тасаввурга эга бўлиш учун хийла кейинги даврга, шунингдек Бухоро ва Самарқандга оид аниқ маълумотларга мурожаат этдик. Чунончи, сиёсий низолар, барқарор бўлмаган иқтисодий ривожланиш ҳамда феодал урушлари туфайли XV асрнинг охирлари ва XVI—XVII асрларда Бухоро ва Самарқанднинг кўплаб ҳунармандлари хонавайрон бўлганлар. Кўплаб расмий ҳужжатлар шундан далолат беради. Тошкентда ҳам аҳвол шундан фарқ қилмаган бўлса керак.

Бухоро ва Самарқандда тузилган ҳужжатлар Ўрта Осиё шаҳарларида дўкон-устахона ва уй-жойларни гаровга қўйиш кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Расмий ҳужжатларда қайд қилинишича, сердаромад дўконларнинг кўплари олдинги хўжайинларининг «узил-кесил сотишлари» туфайли йирик феодаллар қўлига ўтиб кетган эди. Гап шундаки, одатда олди-сотти ишларида мазкур жой узил-кесил сотилганлигини ёки гаровга қўйилгану сотилмаганлиги кўрсатилади. Бунга Тошкентда олди айвонли турар жойдан иборат ҳовли «узил-кесил сотилганлиги» ҳақида 1590 йили қозихонада берилган ҳужжат мисол бўла олади. Ҳақиқатда эса, бу икки ҳолат ҳам даромадли корхоналарни дин

ва феодалларнинг йирик вакиллари қўлига ўтишидан далолат беради.

«Мажмуан васоиқ» тўпламидаги ҳужжатларга кўра 1588—1591 йилларда Самарқанд шаҳрида кўплаб устахона ва кичик дўконлар гаровга қўйилган. Шаҳар ҳовлиси ва устахонаси, шаҳар чеккасида боғи ва ҳосилдор ери бўлган хўжаликлар фақат оз сонли бой усталарда бўлган.

Ҳунармандлар ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ягона синф бўлмай, бир неча группаларга бўлинган эдилар. Уларнинг баъзилари ўз дўкон-устахоналарига эга бўлиб, бир вақтнинг ўзида савдо билан ҳам шуғулланганлар. Ҳунармандларнинг бу тоифаси майда ҳунармандларнинг бошқа табақасига нисбатан яхшироқ яшаганлар. Дўконлари бўлмаган ҳунармандлар ўз маҳсулотларини сотиш имконига эга бўлмаганликлари туфайли уни дўкони бўлган ҳунармандларга беришга мажбур эдилар. Бошқа бир ҳунарманд эса бировларнинг дўконини ижарага олиб, ўз маҳсулотларини сотиб ижара ҳақи тўлаган. На устахона, на дўкони бўлмаган ҳунармандлар ҳам бўлган. Улар хўжайин уйида яшаб, унинг устахонасида ишлаб, ўз меҳнатлари эвазига арзимас ҳақ, баъзида фақатгина озиқ-овқат ва кийим-кечак олганлар. Айниқса шогирдларнинг аҳволи жуда аянчли эди. XVI асрнинг охирига тегишли Самарқанд шаҳрига оид ҳужжатларнинг далолат беришича, шогирдликка одатда ота-онаси йўқ етим болалар олинган.

Шогирдликка олинаётган вақтда тузиладиган шартномада шогирдлик муддати кўрсатилган. Амалда эса шогирдлар дастлабки йиллари устанинг хўжалик ишлари билан машғул бўлар, югурдаклик қиларди. Орадан кўп йиллар ўтгандан кейингина у ҳунар ўрганарди. Шунда ҳам уста ўз шогирдига ҳунарнинг баъзи сирларини ўргатмасди. Шогирд уста бўлганидан сўнг ўз соҳаси бўйича иш бошлашдан олдин ўз устасини ва цех оқсоқолини зиёфатга чақириб, уларга муносиб равишда совғалар бериб, фотиҳа олиши керак эди. Мана шундай сабаблар шогирд баъзан устасидан ҳам яхши ишласада, устанинг уйида унга ёрдамчи бўлиб ишлашга мажбур этарди. Бунинг устига цех оқсоқолидан рухсатнома бўлгандагина устахона очиш мумкин бўларди. Лекин бундай омад ҳамма шогирдларга ҳам nasib этавермасди.

Ҳунармандларнинг асосий қисми ўз мутахассисликлари бўйича махсус маҳаллаларда яшаганлар. Бизгача

етиб келган ана шундай маҳалла номларидан қуйидагиларни келтириш мумкин: Дегрез маҳалла, Кулолгарон, Заргарлик, Махсидўз, Пичоқчи, Парчабоф, Тақачи, Темирчи, Чархчи, Ўқчи ва ҳ. к.

Феодал тузумида ишлаб чиқариш муносабатларининг анъанавийлигини ҳамда ўтган асрда қандай бўлса асосан шундайлигича XIX асргача сақланиб қолган маҳаллаларни ҳисобга олиб, Тошкентда неча юз йиллар давомида ҳунармандлар табақасининг ўз ихтисоси бўйича табақаланиши сақланиб келган дейиш мумкин.

Шаҳарда камбағал аҳоли ҳам кўп бўлган.

Йирик савдогарлар Тошкент аҳолисининг маълум қисмини ташкил этардилар. Улар кўтара савдо билан шуғулланиб, бошқа шаҳарлар ва ҳатто, мамлакатлар билан савдо-сотик ишларини олиб борардилар. «Самарқанд дарвоза», «Сайрам йўли», «Ўртасарой йўли»га ўхшаш номлар XV—XVI асрларга оид ҳужжат ва тарихий асарларда учрайди ҳамда Тошкент шаҳрининг халқаро алоқаларидан далолат беради. Хунармандчилик ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ортилган карвонлар Тошкентдан узоқ-узоқларга йўл олган. Тошкент орқали транзит юклар ҳам жўнатилган.

Йирик савдогарлар муҳофаза ёрлиғи билан таъминланган эдилар. Катта савдогарлар эса мазкур ҳукмронга тобе бўлган вилоятлар, мамлакатларда кўп-кўп савдо солиқларидан озод этувчи тархон ёрлиғига (имтиёзлар берилганлигини кўрсатувчи ҳужжатга) эга эдилар. Бундай имтиёзларга эга бўлган савдогарлар давлат бошлиғи — ҳукмронга қимматбаҳо совғаларини ҳам этардилар.

Шаҳарга келган савдогарлар карвонсаройларга тушардилар. Карвонсаройлар савдо йўлларида ҳам бор эди. Тошкентдан тоғларга борадиган йўл устида тош девор билан ўралган карвонсарой жойлашган эди.

Тошкентда Ўрта Осиёнинг бошқа йирик шаҳарларидаги каби руҳонийлар катта роль ўйнаганлар. Шаҳардаги мулкларнинг кўпгина қисми руҳонийларга тегишли эди. Шаҳар дўконларининг, карвонсаройларининг, устахона, тегирмоннинг талайгина қисми XVI—XVII асрларда вақф муассасаларига тегишли бўлиб, улардан олинадиган фойда ҳисобига мутавалли ва мударрислар бойиган.

Шунинг учун Тошкент ҳукмдорлари ўз мавқеларини янада мустақкамлаш учун руҳонийлар вакилларини фаол қўллаб-қувватлаганликларни ҳеч ажабланарли ҳол эмас. Мана бир неча мисол. Суюнчхўжа султон-

нинг 1522 йил 25 июль фармонида мувофиқ, Сайид Фозил Алига ов қилиб юрган вақтида ов қуши ўтирган жойгача оти ва итлари билан ўзга ерларни паймол қилиб бориш ҳуқуқи берилган. Султонлар, беклар ва давлат амалдорларидан бирортасининг қаршилик кўрсатишга ҳаққи йўқ эди³⁰. Албатта, бундан биринчи навбатда оддий халқ азоб чеккан.

Бошқа бир ҳужжатда Сайид Фозил Али, унинг ўғли Сайид Гўё Муҳаммад ва невараси Сайид Зоҳидга Караскон, Адақ, Гавхона ва Қизилрабат ерлари суюрғол ҳамда дарубаст ҳуқуқи асосида берилганлиги, шу ерлардан олинадиган ҳамма солиқлар сайидларнинг хазинасига тушиши қайд этилган. Бошқа фармонларда ёзилишича, Ахсикент вилоятдан тўпланган 12 минг олтин динорни Тошкент ҳокими, кейинчалик Самарқанд тахтига ўтирган ва ўзбек хони унвонига эга бўлган Наврўз Аҳмад султон номлари юқорида зикр этилган сайидларга инъом этиб юборади. Сайидларнинг бундай ҳуқуқлари Наврўз Аҳмаднинг ўғли Тошкент ҳокими Султон Муҳаммад Дарвиш томонидан ҳам муҳофаза қилинган³¹.

Тошкент ҳокимлари сайидларга берган фармонларга мувофиқ, Тошкент ҳокимининг вакиллари сайидларга тобе бўлган аҳолини черикиён, мардикор ва бошқа мажбурий ишларни бажаришга мажбур қила олмас, улардан ногорачи ва наърачи фойдасига солиқ олмас эдилар. Солиқларнинг ҳаммаси сайидлар хазинасига тушиши лозим эди. Сайид Фозил Али ва унинг авлод-аждодлари ўз солиқ йиғувчиларига эга бўлганлар.

Сайид Фозил Али ва унинг авлодига ҳадя қилинган ерларда яшовчи деҳқонларнинг ҳуқуқсизлиги сайидларга қарам бўлган ерлардаги қочоқ деҳқонларни қидириб топиш ва куч ишлатиб уларни эски жойига қайтариш мумкинлигини исботларди.

Афсунгар — йадачилар жамият ҳаётида маълум роль ўйнардилар. Улар «афсун ўқиб, ёмғир ёғдириш қобилиятига эгамиз», деб даъво қилар эдилар. Айни вақтда, улар касалларни даволаши ҳам мумкин эди. Юқори табақа вакиллари учун Тошкент чеккасидаги Қайковус боғида махсус шифохона қурилган эди. Тошкент ҳокимига тобе бўлган ерлардаги аҳолидан афсунгар — йадачилар учун махсус «йадачи» солиғи ундирилган.

³⁰ Жувономардиев А. XVI—XIX асрларда Фарғонада ерсув масалаларига доир. Тошкент, 1965, 75-бет.

³¹ Жувономардиев А. Кўрсатилган асар, 92—93-бетлар.

Тошкентнинг йирик руҳонийлари ҳам деҳқончилик, ҳам савдо-сотиқ билан шуғулланар эдилар. Айни замонда, деҳқон ва савдогар, ички ва ташқи савдода фаол иштирок этадиганлардан бири — Хўжа Убайдулла Аҳрорнинг авлодлари — шайхлар ҳисобланган. Бу шайхлар орасидан давлат ишларига ҳам ўз таъсирини кўрсата оладиган айрим шахслар етишиб чиққан. Шундайлардан бири жуда кенг ерларга эга бўлган ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқ ишларини олиб бораётган Хўжа Аҳрорнинг ўзи эди. Хўжа Аҳрорнинг ерлари Тошкентдан ташқари яна Чирчиқ водийсида ҳам бор эди.

Тошкент областида ерларнинг маълум қисми бошқа йирик руҳоний Хўжа Саъд Жўйборийга тегишли эди.

XV аср охири — XVI асрда руҳонийларнинг таъсири жуда кучайган эди. Бунга юқорида қайд қилиб ўтилган мадраса ва мачитларнинг шу даврда кўплаб қурилиши далолат беради. Руҳоний феодаллар мавқеининг кучайиши вақф мулки кўпайишида ҳам ўз аксини топди.

Тошкент ва Тошкент вилояти ерларининг, савдо-хунармандчилик сингари фойда келтирадиган муассасаларнинг маълум қисми вақф муассасаларига қарашли эди.

XV асрнинг охирларида Хўжа Аҳрор жоме мачити ва маҳалла мачитлари, шунингдек Тошкент мадрасаси фойдасига вақф таъсис этди. Хўжа Убайдулла Аҳрор номидан 1490 йил 20 февралда тузилган вақф ҳужжати Тошкент вилоятида жойлашган ер ва қишлоқларга эгалик қилиш ҳақидаги кўплаб «амлок»лардан иборат эди. Хўжа Аҳрор Тошкент мачит ва мадрасалари ҳисобига ҳадя қилган мол-мулклар вақф фармонида мачит ва мадраса мутаваллиси, яъни бутун бойликларни тақсимловчи шахс фақат Хўжа Аҳрорнинг икки ўғли авлодлари бўлиши, бошқача қилиб айтганда, вақф хўжалиги ишларини юритиш ва фойданинг маълум қисмини абадул-абад Хўжа Аҳрор авлодларига бириктирилиши кўрсатиб ўтилган эди.

Дарҳақиқат, одатда мутавалли вақф хўжалик мулкисининг тўла хўжайини ҳисобланиб, вақф ерларидан вақф фармонида кўрсатилганга нисбатан бир неча баробар кўпроқ даромадга эга эди.

Хўжа Убайдулла Аҳрорга қарашли ерлар орасида Салор канали бўйлаб жойлашган Қорасув ва Оққўрғон ерлари ҳам бўлган.

XV—XVII асрларга оид вақф ерлари миқдори ҳақидаги маълумот аниқланмаган. Лекин 1896 йил маълумотларига кўра, Тошкент мадрасаларига тегишли ерларнинг майдони 6615 таноб бўлган³².

Умуман олганда, бу даврга келиб шаҳар аҳолиси икки табақага, яъни феодал ва бой шаҳарликлар ҳамда эксплуатация қилинувчилар бўлиб, уларнинг асосини ҳунармандлар ва майда савдогарлар ташкил этган.

XV аср охири — XVI асрда фан соҳасида ва умуман Тошкентнинг маданий ҳаётида маълум силжишлар кўзга ташланади. Юқорида қайд қилиб ўтилган ҳашаматли бинолар, уларнинг осмонўпар гумбазларини, миноралар катталигини ҳисоблаш уларни барпо этишнинг техник усулларини биладиган меъморлар фаолияти билан боғлиқ эди. Мана шундай қўли гул усталарнинг номлари бизгача етиб келмаган. Биз фақат имом Қаффол Шоший мақбарасини тиклаш ишларига бошчилик қилган Ғулом Ҳусайн устанинг номинигина биламиз, холос.

XVI асрнинг 20—30-йилларида Тошкентдаги адабиёт, шеърият ва санъат ҳақида биз асосан, Зайниддин Восифийнинг асарларидан маълумотлар оламиз. Ёзувчи бизга шаҳарнинг маданий ҳаёти, олимларнинг, мўйқалам соҳиблари ва адабиёт арбобларининг ижодий алоқалари ҳақида бебаҳо маълумотлар қолдирган. Шаҳарнинг илм аҳли қатнашган анжуман ҳақида Зайниддин Восифий қуйидагича ёзади: «Кунлардан бир кун Тошкентнинг олим, шоир ва ўқимишли кишиларининг кўпгинаси Қайковус боғида тўпланишди...».

Тошкент Самарқанд, Бухоро, Шоҳрухия ва Ҳирот сингари маданий марказлар билан яқиндан узвий алоқа боғлаган.

Тошкентнинг Қайковус боғида ҳамда Лаклаконда ўтказиладиган адабий кечаларда шоирлар мушоираси, аскиячилар беллашуви ўтказиларди. Бундай кечаларда фақат Тошкентдан эмас, балки бошқа шаҳарлардан ҳам шоирлар, олимлар, аскиячилар тўпланарди. Самарқанд ва Тошкентга келгунга қадар Ҳирот аристократиясининг энг нозик адабий кечаларида бир неча маротаба фахрли меҳмон бўлган шоир ва тарихчи Зайниддин Восифий Тошкентда ўтказилган адабий кечаларда фаол иштирок этарди.

Зайниддин Восифий бундай кечаларда машҳур шоир ва ёзувчилар, олимлар ҳақидаги маълумотлар

³² ЦГА УзССР., ф. и. 36, оп. 1, ед. хр, 2819, л. 216.

билан тез-тез чиқиб турар, Алишер Навоий ҳақидаги ҳикоя ва афсоналарни гапириб берарди. Бу борада Восифийнинг маълумоти диққатга сазовордир. Адабий кеча қатнашчилари Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган барча маълумотларни синчиклаб ёзиб боришар экан. Шу ернинг ўзида Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» асарини, Абдурахмон Жомий ва бошқа муаллифларнинг классик асарларини овоз чиқариб ўқишган. Буларнинг ҳаммаси ўша вақтларда Тошкентда адабиёт ўз даврига нисбатан юқори эканлигидан, маҳаллий адабиётчилар давраси Самарқанд, Бухоро, Ҳирот ҳамда бошқа шаҳарлар адабий анъаналарини давом эттираётганлигидан ва бу билан Тошкент маданиятини янада ривожланишига муносиб ҳисса қўшганликларидан далолат беради.

Бундай кечаларни бошқарган Тошкент ҳокими Келди Муҳаммадга мўйқалам соҳиблари ва хаттотлар ўз асарларини совға қилишга мажбур эди. 1521 йилнинг сентябрь ойида миниатюрочи рассом Жамолиддин Юсуф Келди Муҳаммадга қуролланган басавлат йигитнинг йўлбарсга найза санчаётган вақти тасвирланган расми, яна Ришадиддин Абул Махосин деган бир одамнинг ҳажвий расмини совға қилади. Зайниддин Восифий қайд этишича, Тошкент ҳокимида бу расм яхши таассурот уйғотган.

Тошкентда хаттотлар санъати алоҳида қадрланган. Восифий хабар беришича, котиб Обид хаттот Тошкент ҳукмдори Келди Муҳаммадга машҳур котиблар дастхати туширилган альбомни совға қилган.

1525 йилда Самарқанд, Бухоро ва Тошкентнинг ўқимишли кишилари кўплаб тўпланган тантанали шароитда амир сайид Жалолиддин Марғилоний Абдулвосит Жабалий қасидасига ёзган жавобини Келди Муҳаммадга совға қилади. Бу Ўрта Осиёнинг Самарқанд, Бухоро ва Тошкент шаҳарлари адабий давраси ўртасидаги алоқаларни кўрсатувчи далилдир.

Шоир ва мутафаккир Абдурахмон Жомий Тошкентда бўлган-бўлмаганлиги ноаниқ эди. Унинг ўз қўли билан ёзган хатидан Абдурахмон Жомий Тошкентда бўлган деган хулосага келинди. Шоир Мовароуннаҳрга учинчи мартаба бораётганида, Фороб орқали Тошкентга келаётганида от устида ўтириб хат ёзган (эҳтимол, бу хат Алишер Навоийга йўллангандир). Мазкур хат «Навоий альбоми»дан ўрин олган.

Абдурахмон Жомий 1479 йил 13 июлда Тошкентга

етиб келган³³. У Тошкентда Хўжа Аҳрор мадрасаси ва мачитида бўлган. Зайниддин Восифий келтирган маълумотлардан Абдурахмон Жомийнинг ташқи қиёфасини тасаввур қилиш мумкин. Шоир «ўрта бўйли, қора, қотмадан келган» экан.

Тошкентда ХХ асрга қадар Ҳофиз Қуйки номи маҳалла сақланиб келган эди. Бу маҳалланинг номи Ҳофиз Қуйки билан боғлиқ бўлган. Унинг отаси Ҳофиз Қўҳакий ҳам «Алломаи Ҳофиз Тошкандий» номи билан машҳур бўлган³⁴. Ўз даврининг машҳур олими Улуғбекнинг сафдоши Али Қушчининг невараси эди. Шайбонийлар давлатидан Ҳиндистонга борган элчилар орасида Ҳофиз Қўҳакий ҳам бўлган.

Тошкентда 1625—1626 йиллар мобайнида тарихчи ва ҳоким «Шажараи турк» асарининг муаллифи Абулғозихон яшаган.

Суюнчхўжа султон, кейинчалик унинг ўғли (1540—1551 йиллардан) Самарқанд ҳукмрони Абдуллатифнинг котиби тарихий асар ҳисобланган «Тарихи Абулхайрхон» муаллифи Масъуд ибн Усмон Қўҳистоний бўлганлиги ўша давр шаҳар маълум доирасининг маданий даражаси нисбатан юқори бўлганлигидан далолат беради.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам Тошкентда бўлган. Бобур шаҳар ва унга туташган районлар, у ерларда яшаган халқлар, уларнинг қурол-аслаҳалари, кийим-кечаклари ҳақида қисқа, лекин бебаҳо маълумотлар қолдирган.

XVI аср бошларида яшаб ижод этган муаллифларнинг асарларини ўрганиш шуни кўрсатадики, ўзбек тилида яратилган, автори номаълум «Таворихи гузидаи нусратнома»нинг муаллифи, машҳур ўзбек шоири ва тарихчиси Муҳаммад Солиҳ, Шайбонийхон саройидаги бошқа шоирлар Тошкентда бўлганлар. «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи Муҳаммад Ҳайдар ҳам Тошкентда туғилган.

Юқорида келтирилган барча мисоллар бевосита ёки билвосита ўз асарларида Тошкент тарихи ҳақида маълумот берган муаллифлар шаҳарда бўлган, ўзи кўрган нарсаларни ёки XVI асрда Тошкентда маданий қатлам

³³ Қаранг: Письма-автографы Абдуррахмана Джами из «Альбома Навои», Ташкент, 1982, с. 67, 136, примечание № 116.

³⁴ Муниров К., Ирисов А., Насыров А. Некоторые сведения об ученых и поэтах Ташкента X—XIX веков. ОНУ, 1983, № 9, с. 23—24.

вужудга келганлигининг гувоҳи бўлган кишилардан эшитиб ёзганликларидан далолат беради.

Улуғбекнинг қизи Робия Султонбегим фарзандлари Тошкент ҳокими Суюнчхўжа султон, унинг катта акаси — Шайбонийлар давлатининг олий ҳукмдори Кўчкунчихон ўз даврига нисбатан яхши маълумот олишган. Кўчкунчихон, Суюнчхўжа султон ва унинг ўғли Келди Муҳаммадларнинг номи фақатгина Шайбонийлар династиясининг, ҳукмдор ва феодал эксплуататорларнинг вакили сифатидагина эмас, балки адабиёт, тарих ва санъат ҳомийлари сифатида ҳам тарихдан маълум ўрин олдилар.

Лекин Тошкент ҳукмдорлари шоир ва ёзувчиларни шафқатсиз оёқ ости қилганлар. Ҳатто Зайниддин Восифий Келди Муҳаммаднинг фармонига биноан Самарқандни ташлаб Тошкентга келишга мажбур бўлган.

Биз ҳикоя қилаётган Тошкент тарихида адабий ҳаётда ўзбек тилининг роли ошганлиги яққол кўзга ташланади. Келди Муҳаммад фармонига мувофиқ, сарой тарихчиси Абдулла ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳий «Зубдат ал-асар» китобини ёзган. Шу йилларда бир қанча асарлар форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилинган. Кейинчалик Суюнчхўжа султоннинг ўғли Наврўз Аҳмадхон учун Саъдийнинг «Бўстон» асари қайта кўчирилган.

Тошкент ҳукмдорлари бир қанча расмий ҳужжатларни ўзбек тилида тузганлар. Ҳосилининг маълум миқдорини давлат хазинасига ўз вақтида ажратиш ҳақида берилган фармонлардан бирида: «Ушбу фармон ўзбек тилида берилганлигини ҳеч ким сабаб қилиб кўрсатмасин», дейилган. Наврўз Аҳмадхон номидан у Тошкентда ҳукмронлик қилган вақтида эълон қилинган фармонлар ҳам ўзбек тилининг шаклланишида маълум қизиқиш уйғотади.

XVI асрда Самарқанд ва Бухорода давлат юритиш ишлари форс тилида олиб борилган. Тошкентда давлат муассасаларида ишлар форс тили билан бир вақтда ўзбек тилида юритилган.

Ишга алоқадор ҳужжатларни туза билиш ўша давр ёзувчиларининг ҳаммасининг қўлидан келавермас эди. Адабий кечалар одатда хонанда ва созандаларнинг чиқиши билан якунланарди. Шаҳарнинг юқори табақа феодал аристократияси вакиллари адабий мунозаралар ўтказиш билан бирга, турли спорт ўйинларида қатнашардилар. Нард ва шахмат ўйнашарди, қовоққа ёйдан ўқ отишарди, от миниб човган ўйнашарди. Маса-

лан, Тошкентнинг, кейинчалик эса Шайбонийлар давлатининг бош ҳукмрони бўлган Наврўз Аҳмадхоннинг тарбиячи-ўқитувчиси вазифасига ёй отиш, от миниб юриш ва бошқа ҳарбий машқларни ўргатиш кирар эди. Хаттотлик, музика, ашула айтиш, шеърнинг вази ва ўлчови ҳақидаги назариядан Зайниддин Восифий сабоқ берарди. Тошкент мадрасасида ўша вақтлардаги машҳур олимлар — Шамсиддин Муҳаммад Куртий, Хожа Юсуф Кошғарийлар дарс берарди.

Юқорида келтирилган мисоллар XV асрнинг охири ва XVI асрда Тошкент шаҳрининг маданий ва иқтисодий ривожланишидан, ҳунармандчилик ривожланганлигидан бирмунча маданий кучлар тўпланганлигидан далолат беради. Аммо тўхтовсиз ўзаро ички феодал урушлар, кўчманчи қабилаларнинг босқинчиликлари, аҳоли ҳунарманд табақасининг, шу жумладан у ёки бу даражада маданият арбобларининг эксплуатация қилиниши адабиёт ва санъатнинг кенг ривожланишига имкон бермасди. Шоир ва ёзувчилар, тарихчилар, хаттотлар ва рассомлар фақатгина ўз меҳнатлари эвазига яшар, яъни юқори табақа вакилларининг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган асарлар яратар ва бу жиҳатдан феодал ҳукмдорларга бутунлай тобе бўлишга мажбур эдилар.

Тошкентда кейинчалик маданий ривожланиш инқирозга учрайди. XVII асрнинг тарихчи-энциклопедист олими Маҳмуд ибн Вали Тошкент аҳолиси маданияти ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Ўтмишда у ердан [Тошкентдан] шайхлар, машҳур олимлар ва турли хил илм соҳиблари кўплаб етишиб чиққан. Аммо бугунги кунда [XVII асрнинг 40-йилларида] доимий равишда бўлиб турадиган қўзғолон ва фитналар туфайли илм олиш ниҳоятда оғирлашиб кетди»³⁵.

XV—XVI асрларда Тошкентдаги сиёсий воқеалар

Тошкент ўзининг географик ўрни ва хўжалик ривожланишига кўра шаҳар тараққиётининг барча босқичларида Урта Осиё тарихида муҳим роль ўйнади. Тошкент бир областнинг, айрим йилларда эса территориясига нисбатан катта давлатнинг пойтахти бўлган. Шунинг учун ҳам бу бой шаҳар ва вилоятга қўшни

³⁵ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн, с. 56—57.

феодал ҳукмронлар кўз олайтириб, уни ўзига тобе қилмоқчи бўлганлару, ниятлари амалга ошмаганда шаҳарни талаб кетганлари ажабланарли ҳол эмас, албатта. Уларни маҳаллий ва шаҳардан олиб ўтиладиган моллардан тўпланадиган солиқлар, катта-катта бозорлар, конлардан олинадиган беҳисоб фойдалар, шунингдек, деҳқон ва чорвадорлардан ундириладиган турли хил солиқлар ўзига тортарди.

XV асрнинг охирлари ва XVI—XVII асрларнинг айрим йиллари Тошкент ҳукмронлари ҳам иштирок этган ўзаро феодаллар қирғин урушлари даври бўлди. Бу даврлар кўчманчи қабила бошлиқларининг қўли баланд келган давр эди.

XV асрнинг 50-йилларида Темурийлардан Абу Саид ҳукмронлик қилган (1451—1469 йиллар) йилларда Тошкент кўчманчи ўзбекларнинг хони Абул Хайр (1428—1468 й. й.) томонидан босиб олинади. 1463 йили Шоҳрухияда тузилган шартномага мувофиқ шаҳар унга тегишли районлар билан мўғул хонлари, ундан сўнг Темурийлар қўлига ўтади. Лекин орадан кўп вақт ўтмай, яна мўғуллар хонига тобе бўлиб қолади. XV асрнинг охирларига келиб (1585 й. й.) Юнусхон Тошкентни ўз давлатининг пойтахти деб эълон қилади. Тошкент бир неча йиллар давомида пойтахт бўлиб келади. Аммо 1503 йили Муҳаммад Шайбонийхон томонидан босиб олингач, Шайбонийлар давлати бир вилоятининг марказига айланади. XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошида Тошкентни қозоқ султонлари босиб олади.

Феодал ҳукмронларнинг бундай хатти-ҳаракати шиддатли жанглар, оммавий тунаш, аҳолини қириш, экинларни пайҳон қилиш, шаҳар деворларини, уйларни вайрон қилиш билан амалга ошириларди.

Тошкентни қўлга киритиш фақатгина шаҳарни хонавайрон, аҳолини қириш йўли билангина эмас, балки рақобат қилаётган шаҳарни кучсизлантириш, шаҳар ва областга ҳукмронликни янада ошириш мақсадида шаҳар аҳолисини, айниқса ҳунармандларни ўрганган жойларидан босқинчиларга тобе бўлган жойларга кўчириш йўли билан ҳам амалга ошириларди.

Тошкент ҳукмронларининг ўзи кези келганда қўшни ерларга босқинчилик қилиб маҳаллий аҳолини асир қилиб олиб келарди. Шу билан бирга, Тошкент деворлари қалъага бошпана излаб келган қўшнилари учун ҳам ҳимоя воситаси бўлиб хизмат қилган.

Тарихчилардан бирининг ёзишича, қозоқ улусларига қалмиқлар ҳужум қилганда «...қозоқ халқининг қабила ва уруғларининг катта қисми... асирликка олинди... қозоқлар ва қорақалпоқларнинг уруғи қалмиқларнинг сон-сановсиз аскарларини кўриб, даҳшатга тушиб, ўз ўтовларини ташлаб Тошкент деворларидан нажот қидирдилар»³⁶.

Тошкент учун оғир дамлар бошланганда Тошкент ва унинг атрофида яшаётган халқлар биргалашиб душман ҳужумини бартараф этганлар³⁷. Қозоқлар, қирғизлар ва қорақалпоқлар тошкентликларнинг душман ҳужумини бартараф этишида ва ғалаба қозонишида ёрдам берар эдилар.

Темурийлар ва ўзбек хонларининг ҳарбий юришлари куч тўплаш жойлари ҳисобланган Тошкент орқали ўтарди. Амир Темир Дашти Қипчоққа ҳужум қилганда шундай бўлган эди. У 1390—1391 йили Тошкентдан Тўхтамишхонга қарши ҳужум бошлаган ва бой ўлжа билан Тошкентга қайтиб келган³⁸. Шу ерда Улуғбекнинг аскарлари мўғулларга ҳужум қилишдан олдин куч тўплаган.

Бу ва шунга ўхшаш барча ҳолларда Тошкент шаҳри ва областидан дам олиш, куч тўплаш, Тошкент воҳаси меҳнаткаш аҳолисининг ҳисобига лашкарни озиқовқат ва керакли асбоб-ускуна билан таъминлаш учун фойдаланганлар. Маҳаллий аҳоли қўшинларни озиқовқат маҳсулотлари, юк ҳайвонлари, ем-хашаклардан ташқари аравалар билан ҳам таъминлаши лозим эди.

Амир Темир даврида Тошкент унинг тасарруфидаги ерлар қаторига қўшиб олинган, амир чегара қисматини Шоҳрухнинг кичик ёшдаги ўғиллари ихтиёрига топширган эди. Тошкент, Сайрам ва Мўғулистон 1404 йили Улуғбек ихтиёрига топширилган. Амир Темир вафотидан сўнг Тошкент қисқа муддатга Халил Султон қўлига ўтади. Халил Султон Тошкентни узоқ вақт қамал қилиб, маҳаллий халқнинг қаттиқ қаршилигига учраб, шаҳар аҳолисини оч қолдириб, уни эгаллайди.

Шаҳар истехкоми ва аҳолининг, айниқса қуйи табақанинг қаттиқ қаршилик кўрсатиши барча душманларга доим шаҳарни эгаллаш имконини бермас эди. Душман ҳам баъзан шаҳарни бир неча ойлаб қамал

³⁶ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме, с. 163.

³⁷ Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулюк, с. 110.

³⁸ Фасих Ахмад ибн Джалал ад-дин Мухаммад ал-Хавафи. Муджамал-и фасихи (Фасихов свод). Перевод, предисловие, примечания и указатели Д. Юсуповой, Ташкент, 1980, с. 113—114.

қиларди, бу аҳолининг хонавайрон бўлишига, экинларни оёқ ости бўлишига олиб келарди. Феодал ҳукмдорларнинг тартибсизликлари ва талон-торож қилишлари кези келганда шаҳарнинг атрофдаги районлар ва бошқа маданий марказлар билан узоқ вақт иқтисодий алоқанинг узилишига сабаб бўларди. Қамал, ҳукмронларнинг тез-тез ўзгариб туриши ташқи савдонинг қисқаришига олиб келарди. Бозорлар, айниқса Чорсувдаги катта бозор ҳувиллаб қолар, боққоллар ўз дўконларини ёпардилар. Ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчи аҳоли билан олиб бориладиган савдо алоқалари баъзида феодал ҳукмронларнинг махсус фармони билан бузиларди. Масалан, Шайбонийхон қозоқ султонларининг ҳужумидан мудофаа қилиш мақсадида қозоқ савдогарларига Туркистон ва Мовароуннаҳр билан савдо қилишга чек қўяди. Шу мақсадда ва қўрқитиш учун «Туркистон районларида ва Хоразмнинг бир қанча шаҳарларида бир неча бор қозоқ савдогарларини тўнаш ҳақида фармон берилди»,—деб ёзади Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон. Шу тарихчи: «Хон хазратлари қозоқларга Туркистон ва Мовароуннаҳрда савдо қилишни тақиқлашни лозим топдилар»³⁹,—деб ёзади.

Шу даврнинг замондошлари, жумладан, Муҳаммад Солиҳ, Мулла Шодий, Бадриддин Кашмирий ва XVI асрнинг бошқа шоир ва ёзувчилари босқинчиликнинг, ўзаро урушларнинг оқибатларини ўз асарларида қайд қилиб ўтишадди.

XV асрнинг иккинчи ярмида ва айниқса юз йилликнинг охирларида Темурийлар давлати ўз мавқеига кўра сиёсий мустақилликка эга бўлган майда давлатларга бўлиниб кетган эди. Шу билан бирга, давлат тепасида турган Темурий султонларнинг ҳаёт-мамоти йирик феодаллар ҳамда феодал гуруҳларга боғлиқ эди. Бу даврда мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ўлпонлардан озод қилинган йирик феодаллар — тархонлар муҳим роль ўйнардилар. Улар йирик ер эгалари бўлишлари билан бир қаторда бир хиллари Бухорода, айримлари Самарқандда ва яна бошқа бири Сирдарё атрофидаги шаҳарларда ҳокимиятни ўз қўлларида сақлар эдилар. Тошкент ва унинг атрофидаги областлар бир қанча вақт тархон беклиги назорати остида бўлган.

³⁹ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михмакнаме-йи Бухара, с. 101, 102.

Тархон ёрлиғини олишга муяссар бўлган киши тархон деб аталар эди. У ёрлиқ шартига биноан ўзига қарашли ерлардан турли солиқларни йиғиб олса-да, уни ҳукмдорга топширмас эди. Шунингдек, у бир қанча ҳуқуқларга эга эди. Масалан, унинг гуноҳларини 9 мартагача кечиришар эди. Тошкентдаги Дархон канали — Дархон ариқнинг номи ўша даврлардан сақланиб келган бўлса ажаб эмас.

Тошкент сўнгги Темурийлар даврида гоҳ Самарқанд ҳукмдорларига, гоҳ Бухоро султонларига, гоҳ Фарғона ҳокимига бўйсунган. Улар янги территорияларни босиб олиш учун бир-бири билан тўхтовсиз кураш олиб борардилар. Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўз отаси Умар Шайх ҳақида шундай ёзади: «У мунтазам равишда қўшни вилоятларга ҳужум қилар, ерларни босиб олиш ҳавасини келтиргани учун тез-тез тинчликни уруш ва душман дўстлигига алмаштирарди»⁴⁰.

Умар Шайх ҳарбий юриш бошлашидан олдин бир неча бор мўғул хони Юнусхонга ёрдам сўраб мурожаат этар ва ёрдами эвазига унга ер-сув инъом этарди. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ёзишича: «Сўнгги маротаба улар Шайх Юнусхондан ёрдам сўраганида, унга Тошкент вилоятини инъом этган»⁴¹.

XV асрнинг охири — XVI асрнинг ўрталарида Тошкент жуда ҳам катта давлатнинг марказига айланди. Шу йиллари Тошкент ҳукмдори қўшни феодал ҳукмдорларнинг ишига тез-тез аралашиб, кўп ҳолларда уларни ўз фойдасига ҳал қила оларди. Бундай ҳолларда Тошкент ҳукмдори баъзан ўз территориясини қисман кенгайтиришга ҳамда Сирдарё бўйлаб ва Фарғонада жойлашган шаҳарларда ўз ҳукмдорлигини ўтказишга муваффақ бўларди. Султон Маҳмудхон даврида унинг ер-сувлари қаторига Утрор ҳам кирган. Биноий ва автори номаълум бўлган «Таворихи гузидаи нусратнома»да баён этилишича, хон Утрорни ўз сиёсий фаолиятини эндигина бошлаган Шайбонийхонга инъом этган ва бу билан Темурийларга қарши курашда ўз иттифоқдошини кўпайтирмоқчи бўлган. Ёрлиқлар тўпламига кирган ва ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилган⁴² Фарғона ҳужжатларидан, шунингдек адабиётлардан маълум бўладики, XV асрнинг охири ва XVI

⁴⁰ Бобурнома, 15-бет.

⁴¹ Уша асар, 16-бет.

⁴² Жувонмардиев А. XVI—XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир, Тошкент, 1965.

асрнинг айрим йилларида Тошкент ҳукмдорларига, жумладан, Наврӯз Аҳмадхонга, Дарвишхон ва бошқаларга Фарғонанинг баъзи шаҳарлари, шу жумладан, энг кучли қалъаларидан бири — Аҳси шаҳри ҳам тобе бўлган.

Қадим-қадимлардан Самарқанд билан Тошкентни боғлайдиган карвон йўли ўтадиган Ховос ҳам Тошкентнинг кучли қалъаси ҳисобланарди. Хожа Самандар Термизий Тошкентга тобе бўлган қалъалардан яна бири — Бискент (ҳозирги Пискент) мустаҳкам қалъа ҳисобланган, деб таъкидлайди.

XVI аср ёзма манбаларида Тошкентнинг машҳур қишлоқларидан Чирчиқ дарёси қуйиладиган ерга жойлашган Ширза, шунингдек Оқтош, Ғазалкент (ҳозирги Ғазалкент) қайд қилинган. Маҳмуд ибн Вали ёзишича, Тошкент кўплаб қарам бўлган қишлоқ ва овулларга эга бўлган⁴³. Тошкент вилоятига Оқфулад ва Мугалак туманликлари ҳам кирган.

Айрим Тошкент хонлари Темурийларнинг пойтахт шаҳри — Самарқандни ўзларига тобе қилиш учун бир неча бор уриниб кўришган. Бобур ёзишича, Султон Маҳмудхон ўзаро курашлардан фойдаланиб Самарқандни босиб олиш мақсадида Тошкентдан юриш бошлайди. Лекин унга Темурий Бойсунқур мирзо кучли, яхши қуролланган кўп сонли аскарлари билан қарши чиқиб Султон Маҳмудхон аскарларини енгиб, уни чекинишга мажбур этади⁴⁴.

Отасининг вафотидан сўнг Фарғона тахтига ўтирган ёш Заҳириддин 1495 йили Султон Маҳмудхон ҳарбий юришидан хавфсираб Тошкент ҳокимини бориб кўради ва шу билан унинг ҳукмронлигини номигагина тан олади. «Муносабатларимиз яқин (Султон Бобур Маҳмудхоннинг жияни эди — Р. М.), хон бамисоли менга ота ёки ака бўлганлиги учун мен бориб уни кўрсам, унга хизмат қилсам олдинги адоватлар йўқолиб кетиши мумкин деган фикр келди»⁴⁵, — деб ёзади Бобур.

Заҳириддин Бобур Андижон феодалларининг сепаратив интилишларига қарши курашда ёрдам сўраб Султон Маҳмудхонга мурожаат этган эди. Орадан бир қанча вақт ўтгач, Заҳириддин Бобур ва Султон Маҳмудхон биргаликда Самарқандни босиб олишга ҳара-

⁴³ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн, с. 56.

⁴⁴ Бобур-наме, с. 38; Камолiddин Биноий. Шайбонийнома. Ўзбекистон ССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, инв. № 1235, 61-в; Таворихи гузидаи нусратнома. III а-варақ.

⁴⁵ Бобурнома, 39-бет.

кат қиладилар. Мовароуннаҳрнинг пойтахтини ўзига тобе қилиш ниятида хон 1498 йилнинг ўрталарида беш мингга яқин аскарини Самарқандга юборади. Султон Маҳмудхон ўз жиянини қўллаб-қувватлаш учун тез-тез ўз аскарларини юбориб турган. Хон бу билан деярли ҳеч нарса йўқотмасди. Агар бу урушда жиянининг қўли баланд келса Бобур Фарғона ҳукмдори сифатида хоннинг янги вассали бўлиб қоларди. Мабодо аксинча бўлиб чиқса, Тошкент ҳокими аҳолини талаш билан чегараланар эди. Самарқанд тахтига даъвогар бўлиб турган Темурийларнинг бошқа авлодидан ҳам хон ўз «ёрдами»ни аямаган.

Муҳаммад Шайбоний 1500 йили Самарқандга ҳарбий юриш қилган вақтида Султон Маҳмудхон Камолиддин Биноийнинг ёзишича, унга ёрдам сифатида беш минг аскар юборган⁴⁶. Муҳаммад Ҳайдар таъкидлашича, Шайбонийхон Султон Маҳмудхон ёрдамида Самарқанд ва Бухорони эгаллаган. Лекин кейинчалик Самарқандни Заҳририддин Бобур забт этганда Тошкент ҳокими унга Шайбонийхонга қарши курашида ёрдам қўлини чўзиб, беш юз кишилик аскар жўнатган⁴⁷.

Сиёсий душманлари томонидан таъқиб этилаётган ва мамлакатни бошқаришга даъвогар ҳукмдор династиясига қарашли ва юқори мансабдор баъзи шахслар Тошкент шаҳар деворлари ортида паноҳ топганлар. Шайбонийхон Самарқандни босиб олиш хавфи туғилганда Хўжа Убайдулла Аҳрорнинг катта ўғли Хожаги Хўжа, Темурийлардан Султон Маҳмуд Мирзонинг учинчи ўғли Воис Мирзони онаси Тошкентга олиб келган. Заҳририддин Муҳаммад Бобур дарбадар йиллари Тошкентдан нажот топган. Бу мисоллар Темурийлар давлати майдаланиб кетган даврида Тошкент сиёсий жиҳатдан муҳим роль ўйнаганлигидан далолат беради.

Шайбонийхон Темурийлар давлатини забт этганидан сўнг Тошкентни босиб олиш учун ҳарбий юриш бошлайди. У бунга яхши тайёргарлик кўради. Муҳаммад Шайбонийхон барча султон ва шахзодаларга ҳарбий юришда иштирок этишга ва ғалаба қилинмагунга қадар, бирорта ҳам султон жанг майдонини ташлаб кетмаслиги⁴⁸ ҳақида фармон беради. Шу вақтда Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхон Андижонга ҳарбий юриш қилишга тайёргарлик кўриш билан овора эди.

⁴⁶ Камолиддин Биноий, Шайбонийнома, 66-варақ.

⁴⁷ Муҳаммад Ҳайдар, Тарихи Рашидий, 635, 675-варақлар; Бобурнома, 108-бет.

⁴⁸ Муҳаммад Солиҳ, Шайбонийнома, СПб., 1908, 123-бет.

Султон Маҳмудхон Аҳмад Танбал босиб олган Фарғона ерларини гуё Бобурга қайтариб берганидек ҳаракат қиларди.

Бобур бошчилигидаги лашкарлар қисқа вақт ичида Фарғонанинг бир қанча шаҳарларини босиб олади. Лекин Султон Маҳмудхон Бобур қайтариб олган ерларни укаси Султон Аҳмадхонга беради. Бу эса тоға ва жиян ўртасидаги муносабатларни кескинлаштириб юборади. Маҳаллий аҳоли келгинди (Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон) аскарларга қарши чиқиб, уларни ҳайдаб юборади.

Шу орада Шайбонийхон ҳеч қандай қийинчиликсиз Аҳси шаҳрини қўлга киритади. 1503 йилнинг баҳорида душманлар қўшини Архиан шаҳри яқинида учрашади. Қисқа, лекин шиддатли жанг бўлади. Хон енгилади. Тирик қолган лашкарлари жанг майдонини ташлаб қочади. Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон асир тушади. Гарчи Шайбонийхон баъзи мулоҳазаларга бориб, уларни асирликдан озод этган бўлса-да, аммонинг фармонига мувофиқ Маҳмудхон 1509 йилда қатл этилади. Бир неча йил олдин, яъни 1504 йилда Султон Аҳмадхон вафот этади (заҳарлаб ўлдирилган бўлса керак). Заҳириддин Муҳаммад Бобур Жанубий Фарғона тоғларига, кейинчалик жанубга кетади.

Шайбонийхон томонидан 1503 йили босиб олинган Тошкент Жонибек Султонга, Шоҳрухия эса «улуғ амирлардан бири» Қорачин девонинг укаси Ёқубга бошқариш учун берилади. Андижон ўзбек хонининг олий ҳокимиятини тан олган Аҳмад Танбал қўлида вақтинчалик қолдирилади.

Феодал ҳукмдорларининг босқинчилик ҳаракати туфайли аҳоли хонавайрон бўлади, «бутун аҳоли гадой бўлиб қолади»⁴⁹. Шайбонийхон бошқа феодал босқинчилар сингари бойликларни қўлга киритиши билан бирга ўз ҳукмронлигини қонунлаштириш мақсадида малика Ойша Султонхонумга уйланади.

Муҳаммад Шайбонийхон нисбатан марказлашган давлат тузиб, босиб олган ерларини ўз яқин қариндошлари ва қабила бошлиқларига бўлиб беради. Уларнинг кучайиб кетишини олдини олиш учун ёзма манбаларда таъкидланганидек, Шайбонийхон бир ҳукмдорни бошқа бир ҳукмдор билан алмаштиришни амалда қўллар эди. Жумладан, Муҳаммад Солиҳ ёзишича, Тошкент 1503 йили босиб олингандан сўнг Жонибек

⁴⁹ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома, 155-бет.

Султонга берилган. «Тарихи Қипчоқхон» муаллифи таъкидлашича, Шайбонийхон Тошкент ва Андижонни дарубаст сифатида ўгли Темир Султонга (ушбу асарнинг Тошкент қўлёзмасига мувофиқ Жонибек Султон ва Темир Султонга) инъом этган⁵⁰. Ҳақиқатан ҳам, «Тарихи Қипчоқхон» автори кейинчалик Тошкент ҳукмдори деб Жонибек Султонни айтиб ўтади⁵¹. Ўз асарини 1509 йили ёзиб тамомлаган Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон Тошкент ҳукмдори деб Суюнчхўжа номини кўрсатиб ўтади. У ўз асарининг бошқа яна бир жойида Шош вилоятининг пойтахти Тошкент ва унга тобе ерларни бошқариш Кучум Султон ҳазрати олийларига топширилган эди, деб таъкидлайди. «Андижоннинг Қашқаргача бўлган ерларини бошқариш султон ҳукуматидан паноҳ топган хазрат олийлари Суюнчхўжа Султонга топширилган эди»⁵².

«Тарихи Қипчоқхон» муаллифи таъкидлашича, Самарқанд тахтида ўтирган Кўчкунчихон Тошкент, Андижон ва Шоҳрухия шаҳарлари ва вилоятларини бошқаришни укаси Суюнчхўжа султонга топширади.

Абдулла ибн Муҳаммад ибн Али Насруллоҳий таъкидлашича, Суюнчхўжа Тошкент қалъасини босиб олади. Арк ичига Муҳаммад Қосим Кухбурда яширинган эди. Суюнчхўжа баъзи бир мудофаачиларни жазолайди⁵³. Шундан сўнг Суюнчхўжа Фарғонани босиб олган Сайидхон устига юриш бошлайди. Оҳангаронда улар ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Сайидхон мағлубиятга учраб олдин Фарғонага, ундан кейин Қашқарга қочиб кетади. Суюнчхўжа Фарғонани забт этиб Тошкентга қайтиб келади. Андижонга Муҳаммад Султонни ҳукмдор қилиб тайинлайди⁵⁴.

Суюнчхўжа Шайбонийлар династияси Тошкент шохчасининг асосчиси ҳисобланади. Унинг авлодлари Абдуллахон II Тошкентни босиб олгунга қадар Тошкентнинг мустақиллиги учун курашиб келганлар.

Суюнчхўжа Султон ҳукмронлик (1509—1524 йиллар) қилган йилларда Тошкентнинг иқтисодий ва маданий марказ сифатидаги роли бирмунча ўсади. Кўп

⁵⁰ Тарихи Қипчоқхон, 2586-варақ.

⁵¹ Хуршут Э. У. «Тарих-и кипчак-хани» — вақсий источник по истории Ср. Азии и Сев. Афганистана XVI—XVII вв. ОНУ, № 6, 1981.

⁵² Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон Исфохоний. Меҳмонномаи Бухоро, 57, 144-бетлар.

⁵³ Бартольд В. В. Отчёт о командировке в Туркестан. Соч., том XIII, с. 141.

⁵⁴ Уша автор, ўша асар.

йиллар Тошкент ва Шохрухияда яшаган Зайниддин Восифий ниҳоятда бебаҳо ёдномасида Тошкент ва унинг атрофида яшаб ижод этган шоирлар, ёзувчилар, рассомлар, хаттотлар ва бошқа маданият арбоблари ҳақида қисқа маълумотлар келтиради. Суюнчхўжахон Тошкент қалъасидан ташқарида Кайковус чорбоғини барпо этган, деган фикр қўлёзмаларда учрайди. Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон маълумотлари ҳам диққатга сазовор. Жумладан, Суюнчхўжа ўз қўли остида кўп минг сонли лашкарга эга бўлганлигини биз Фазлуллоҳ ибн Рўзбихон асаридан биламиз. Суюнчхўжанинг тантанали юришларида «келиб чиқиши бўйича ўзбек бўлган ўн мингдан ортиқ отлиқ аскарлари бор эди. Жанг вақтида ҳар бирининг кучи ва мардлиги ўша вақтнинг минг паҳлавонига тўғри келарди. Уларнинг ҳар бири машҳур паҳлавонлардир»⁵⁵. Суюнчхўжа Тошкентнинг қудратли хонларидан бўлган. У ўз қўшинлари билан тез-тез қўшни чўлларга ҳам ҳужум қилиб турарди.

Тошкент ва Сирдарё бўйларидаги шаҳарларга ҳукмронлик қилиш учун ўнлаб йиллар мобайнида Шайбонийлар билан қозоқ султонлари ўртасида кураш борган.

Шайбонийхон вафотидан сўнг (1510 йил 29 ноябрь) қисқа вақт Суюнчхўжа Шайбонийлар династиясининг бошлиғи деб эълон қилинади. Амир Темурнинг Биби-хоним мадрасасида унинг номига хутба ўқилади. Лекин Суюнчхўжа даврида ҳам султонлар ўртасидаги ўзаро жанжаллар тугамаган. Суюнчхўжахон 1524 йили вафот этгандан сўнг Тошкент тахтига унинг ўғли Султон Маҳмуд (Келди Муҳаммад, 1524—1533 йиллар) ўтиради.

Кўпгина қўлёзма манбаларда қайд қилинишича, 1533 йили вафот этган Келди Муҳаммад ўрнига шу вақтга қадар Шохрухияни бошқариб келаётган Суюнчхўжанинг бошқа яна бир ўғли Наврўз Аҳмадхон (1533—1555 йиллар) номи билан машҳур бўлган Бароқхон эга бўлади. Бароқхонни Тошкент, Туркистон ва Фарғонанинг ҳукмдори деб аташадى. Бу эса Туркистон ва Фарғонанинг Тошкентга тобе бўлганлигидан далолат беради. Султон Наврўз Аҳмадхон бошқа ҳукмдорларнинг ерига ҳамда Шайбонийлар давлатининг марказий шаҳарларига тез-тез ҳужум қилиб турар ва шароитга

⁵⁵ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михманнаме-йи Бухара, с. 89.

қараб гоҳ у томон, гоҳ бу томон билан ҳарбий итти-
фоқ тузарди.

Тарихчи Муҳаммад Юсуф Баёний ёзишича, Бароқ-
хон Хоразм юқори доира вакиллари билан қариндош-
лик алоқасида бўлган. Йўлбарсхоннинг невараси Умар
Султон унинг жияни эди. Бароқхон Бухоро ҳукмдори
Убайдуллахоннинг Хоразм устига ҳарбий юриш қи-
лишга ва Хоразм тахтига жияни Умар Султонни ўтқа-
зишга кўндиради. Убайдуллахон Хоразмга юриш қи-
либ, ғалабага эришади, тахтга ўз ўғли Абдулазизхон-
ни ўтқазади⁵⁶.

1554 йили Наврўз Аҳмад Шайбонийларнинг олий
хони бўлади. «Тарихи Қипчоқхон» муаллифи қайд қи-
лишича, бутун Туркистон, Мовароуннаҳр, Балх, Ба-
дахшон, Хоразм, Марвни «жутба ва унинг исми зарб
қилинган тангалар беади». Лекин шу авторнинг ёзи-
шича, Наврўз Аҳмадхон ўзининг кўп вақтини Тошкент
районларида, қўшни ҳукмдорлар билан бўлган жанг-
ларда ўтказган.

Наврўз Аҳмадхон даврида Фарғона шаҳарлари
Тошкентга тобе бўлган. У Аҳси ва Андижоннинг ҳукм-
дори қилиб Жувон Али Султонни, Самарқандни бош-
қарган Султон Сайидга Бухорони Бурхон Султондан
тортиб олиб бермоқчи бўлади. Бурхон Султон Наврўз
Аҳмадхоннинг бу ниятларидан хабар топиб Абдулла-
хондан ёрдам сўрайди.

Наврўз Аҳмадхон уч ой давомида Бухорони қамал
қилиб туради. Лекин ҳеч қандай натижасиз Самар-
қандга қайтишга мажбур бўлади. Уша вақтларда Бу-
хоро ҳукмдори бўлиб турган Бурхон Султон Бухорони
қамал қилган исёнчи Қоракўл амирларига қарши ку-
рашиш учун Наврўз Аҳмадхондан ёрдам сўрайди. Нав-
рўз Аҳмадхон катта куч тўплаб зудлик билан етиб
келади. Лекин ўз лашкаргоҳида хон ўлдирилади. У
Жўйборий шайхининг Абдуллахон билан келишиб
юборган одами томонидан ўлдирилган бўлса керак.
Баъзи бир қўлёзма манбаларида бу воқеа 1556 йили,
яна бир бошқа қўлёмаларда эса 1557 йили содир бўл-
ган дейилади.

Бароқхон олдин душман томонда бўлган ҳукмдор-
ларнинг ҳам жазосини беради. Йирик руҳоний — Мах-
думи Аъзамнинг катта обрўйига қарамай куч билан
унга тегишли қишлоқларни тортиб олади. Кейинчалик

⁵⁶ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шоджаран Хоразм-шохи,
ИВ АН УзССР, № 9596, л. 336.

у Фарғона дин арбобларига — сайидларга, чунончи, Фозил Али ва унинг болаларига (унинг томонида бўлганлиги учун) катта имтиёзлар беради.

Кучли марказлашган ҳокимиятнинг йўқлиги Урта Осиё шаҳар ҳамда қишлоқларининг ва, айниқса, чегара атрофидаги Тошкент умумий иқтисодий ривожланишига салбий таъсир этди. Уша йиллари Тошкент теваарак-атрофидаги районлар аҳолисини талаш тез-тез содир бўлиб турарди.

Шаҳарнинг узоқ вақт қамал қилиниши, Тошкент чеккаларига душман лашкарларининг айрим ҳолларда баҳорги ва кузги экинларни пайҳон қилиш учун ҳужум қилиб туриши аҳолини хонавайрон бўлишига, чекка районлардаги ғаллани йўқ бўлишига олиб келарди. Феодал ҳукмдорларнинг тартибсизлиги ва талон-тарож қилиши шаҳарнинг атрофидаги районлар, бошқа маданий марказлар ҳамда чўл билан алоқасини узоқ муддат узиб қўярди.

Бундай тартибсизлик йилларида маҳаллий амалдорларнинг хиёнати ҳам кучаярди. Чунончи, қозиларнинг ўз амалларидан фойдаланиб, шахсий бойлик орттиришга ҳаракат қилган вақтлари кўп бўларди. Тарихчи Муҳаммад Аминнинг «Мазхар ал-аҳвол» асарида келтирилган маълумотлар бунга мисол бўла олади. У бир вақтлари ўзининг устози бўлган қози Низомиддинхўжа ибн Сайидхўжа Насифийнинг фаолиятини тавсифлар экан, уни «шариат қонунларини динор ва дирхамга алмаштирган» инсон сифатида таърифлайди. Асосан у аҳолининг эзилган феодал табақаси ҳисобига ўз бойликларини кўпайтирган.

«Қозининг аҳволи қийинлашганда,— деб ёзади Муҳаммад Амин,— унинг учун ифвогарлик, фисқу-фасод ва эзилган, камситилган ҳамда жабрланган аҳолининг мол-мулкини талашдан бошқа нарса қолмади»⁵⁷.

Аҳолининг оғир аҳволини табиий офатлар яна ҳам қийинлаштирар эди. Бадриддин Қашмирий ёзишича, 1566—1567 йилларда қиш жуда қаттиқ келган. Натижада барча мева дарахтларини ва тоқларни совуқ уриб кетган. 1567 йилнинг ёзида вабо тарқалиб, юзлаб кишиларнинг ёстиғини қуритган.

Оғир феодал зулм, тинимсиз ўзаро ва босқинчилик урушлар, табиий офатлар меҳнаткаш халқнинг тинкисини қуритарди ва унинг синфий курашини ривожла-

⁵⁷ Муҳаммад Амин, Мазхар ал-аҳвол, Қўлёзма, ЎзССР ФА ШИ, № 1936, 93 б-варақ.

нишга олиб келарди. Эзилган халқ ғазабидан кўпчилик ҳолларда ҳокимиятга даъвогарлик қилувчилар фойдаланар эдилар. Улар кўпинча халқ оммасини синфий курашлардан чалғитиб, халқ кучидан ўз амалларини ошириш мақсадида фойдаланар эдилар.

Наврўзхон вафотидан сўнг олий хон қилиб Балх ҳокими Пирмуҳаммад тан олинади. Шунда ҳам у Балхни тарк этмайди. Бу даврларда Абдуллахон II нинг мавқеи кучайиб боради. Лекин унинг ғалабаси амакиваччалари, тоғаваччалари, яқин ва узоқ қариндошлари ҳамда ўзбек қабилаларининг бошлиқлари бошчилик қилган отрядлар билан қонли тўқнашувлар орқали амалга оширилади. Урта Осиё шаҳарлари бир неча бор унинг тобелигига ўтиб, бир неча бор қўлдан бой берган вақтлари ҳам бўлган. Ўзбек султонларининг бир қисми Абдуллахоннинг марказлаштиришига қарши олиб борилган курашларда бирлашишга ва биргаликда жанг қилишга ҳаракат қилганлар. Шундай султонлар орасида Наврўз Аҳмадхоннинг ўғиллари, айниқса Бобо Султон ажралиб турарди. «Тарихи Қипчоқхон» муаллифининг ёзишича, Бобо Султон акаси Дарвиш Муҳаммад Султон билан Тошкент, Андижон ва Туркистонни бошқарар эди. Балх ҳокими Динмуҳаммад Абдуллахон II нинг таъқибидан қочиб Бобо Султондан паноҳ излаб келади. Бобохон Абдуллахон II га қарши олиб борган курашларида қозоқ султонларининг ёрдамидан фойдаланган. 1579 йили қозоқ султонларининг ёрдамини муносиб тақдирлаб, уларга суюрғол сифатида Сирдарё бўйидаги Яса ва Саброн шаҳарларини инъом этади.

XVI асрнинг сўнгги ўн йиллигида Тошкент аҳолиси оғир қийинчиликларни бошидан кечиради. Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II нинг парчаланиб кетган ерсувларни ягона давлатга бирлаштириш учун қилган ҳаракатлари Тошкентда ҳам қирғинли урушлар билан давом эттирилади. Абдуллахон 1579 йилда Тошкентни босиб олади. Абдуллахон Жўйборий шайхи Хўжа Саъадга йўллаган хатида Тошкентни Дарвишхонга инъом этганлигидан хабар беради⁵⁸. Ҳофиз Таниш ҳикоя қилишича, 1580 йили Тошкентда халқ исён кўтаради. Абдуллахон Тошкент устига қайтадан юриш қилади⁵⁹.

⁵⁸ Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризвон, 197, 212, 227-бетлар.

⁵⁹ Абдуллонома, 245 а, в, 258 б—259 а, 260 б-варақлар.

1582 йили Абдуллахон Тошкентни ўзига бўйсундиради. Бунгача унинг лашкарлари олти маротаба Тошкент устига юриш қилган эди. Фақат Абдуллахон еттинчи маротаба ҳужум қилгандагина шу вақтгача бир ҳукмдор қўлидан иккинчи ҳукмдорга ўтиб келган Тошкентни ўзига тобе қилишга эришади. Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, Наврўз Аҳмадхоннинг беш ўғли — Тошкент ҳокими Дарвишхон, Туркистон ҳокими Бобохон, Хоразмшоҳ — Сайрамда, Ахсикент ҳокими Дўстмуҳаммад, Андижон ва Фарғона ҳокими Муҳаммад Амин Абдуллахонга қарши курашда бирлашишга ва ҳар бири ўзича қозоқ султонлари ёрдамидан фойдаланишга ҳаракат қилганлар.

Абдуллахон дастлаб Тошкент воҳасини босиб олишга муваффақ бўлади. Унинг тарихчиси Ҳофиз Таниш ёзишича, Абдуллахонга бўйсунмаган одамлар хотинлари, бола-чақалари, мол-мулкларидан жудо бўлганлар. Аҳолидан катта миқдорда товон ундирилган. Бадриддин Кашмирий ёзишича, товонларнинг бир қисми Бухоро вилоятига жўнатилган.

Тошкент шаҳридан шимоли-ғарбда жойлашган Қорақамишда Абдуллахон кўшинлари Дарвишхон кўшинлари билан учрашади. Натижада Абдуллахон Дарвишхонга Тошкент ва унинг атрофидаги ерларни беришга мажбур бўлади. Лекин орадан бир оз вақт ўтгач, Наврўз Аҳмадхоннинг бошқа ўғли Бобо Султон Абдуллахон билан кескин жанг қилиб Тошкентни босиб олади. Бобо Султон Бухоро ва Самарқанд вилоятларига ҳам ҳужум қилади.

«Равзат ар-ризвон» асарининг муаллифи Бадриддин Кашмирий ҳикоя қилишича, қозоқ хони Шигай 1581 йили қирғиз амирлари ҳамроҳлигида Дашти Қипчоққа — Бухоро хони Абдулла II га Тошкент ҳокими Бобосултон билан олиб бораётган курашида ёрдам бериш учун етиб келади. Жанглардан бирида Бобосултон Абдуллахоннинг иттифоқдоши — қозоқ султонлари томонидан ўлдирилади. Муҳим савдо ва ҳунармандчилик, маданий марказ — Тошкент учун олиб борилган шиддатли жанг пировард натижада Абдуллахоннинг ғалабаси билан тугайди. Лекин Абдуллахон босиб олган Тошкент талон-торож, хонавайрон қилинган, аҳолининг бир қисми олдинги жанглар вақтида ўзга юртларга мажбуран ҳайдаб кетилган, қолган қисми бир бурда нон топиш учун дарбадарликда юрган вақт эди.

Абдуллахон II ғалабаси туфайли давлатни қисман марказлаштиришга эришилди. Бу ғалаба халқни шун-

чалик хонавайрон қилган эдики, оддий аҳоли хўжалигини қайта тиклаш учун кўп вақт талаб этиларди. Тошкентнинг бир неча марта қўлдан-қўлга ўтиши, Абдуллахоннинг шаҳарни узоқ вақт қамал қилиши шаҳар ва шаҳар атрофини вайрон қилиш, маҳаллий аҳолининг мол-мулкани талаш билан амалга оширилган эди.

Шундай қилиб, ҳунармандчилик, савдо ва маданият маркази Тошкент кўп сонли қўшни ҳукмдорларни ўзига тартиб турарди. Душман ҳужуми ва ички тартибсизликлар шаҳар девори, иморатлари, ирригацион иншоотларини бузилишига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, қурғоқчиликка, ҳосилнинг деярли йўқ бўлиб кетишига, шаҳар ва унинг атрофидаги районлар экономикаси бўшашиб кетишига сабаб бўлди.

Тошкент кенг халқ оммасининг ўз феодалларига ва ташқи босқинчиларга қарши қаттиқ ва узлуксиз курашининг маркази бўлди. Шу билан бирга, оддий меҳнаткаш халқнинг меҳнати туфайли вайрон қилинган суғориш каналлари, деворлар, иморатлар асли ҳолига келтирилди, талон-торож қилинган хўжалик тикланди.

Тошкент воҳаси аҳолисининг феодаллар, босқинчи қўшинларнинг лашкарбошилари томонидан хонавайрон қилиниши бутун диққат-эътиборларини фақатгина ҳукмдор доираларнинг фаолиятини ёритишга қаратган ёзувчилар диққатини ҳам ўзига жалб этди. Бадриддин Қашмирий агар Абдуллахон қўшинлари Тошкентга келиб, уни эгалласалар, у ҳолда бутун вилоят хонавайрон бўлиши мумкин деб Тошкент ҳокими қайғурганини ҳикоя қилади⁶⁰.

Шаҳар узоқ вақт қамал қилинган ҳолда қамалда қолган аҳолининг аҳволи жуда ҳам аянчли эди. Бадриддин Қашмирий ёзишича, қамалда қолган Тошкент аҳолиси «очликда яшаган»⁶¹. Ушбу жуда оз маълумотлар феодал ҳукмдорларнинг ҳарбий юришлари Тошкент ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарлари экономикасига ҳалокатга олиб борадиган даражада таъсир қилганини яққол тасаввур қилишга имкон беради.

Тошкентнинг меҳнаткаш аҳолиси айниқса ҳунармандлар ва майда савдогарлар феодал ҳукмдорларнинг тарқоқлиги ва ҳаддан ташқари тартибсизликларига қарши курашишга доимо ҳаракат қилиб келдилар. Тошкент ва Тошкент воҳаси аҳолисининг кўп асирлик кураши тарихий манбаларда ўз ифодасини топди.

⁶⁰ Бадриддин Қашмирий. Равзатар-ризвон, 324-варақ.

⁶¹ Уша ерда, 231-варақ.

«Дейдиларки,— деб ёзади Маҳмуд ибн Вали,— ўша вилоятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу вилоят бирдақиқа ҳам исёнсиз ва ғалаёнсиз турмайди. Шунинг учун Шош иблислар макони ва ҳукмдорлар йўли деб бежиз айтишмаган. Ҳақиқатда ҳам, буни тарих кузатишлари исботлайди. Эрон подшолари давридан то бугунги кунгача бу безовта ер адоват ва зўрликдан бирдақиқа ҳам озод бўлмаган»⁶². Афсуски, ёзма ёдгорликларда халқ норозиликларини баён қилувчи айрим эсдаликларгина сақланиб қолган, холос.

Маҳаллий аҳолининг қаттиқ қаршилиги натижасида қўлга киритилган Тошкент ва Тошкент вилояти Абдуллахон ўзига бўйсундириб олганидан сўнг вайрон қилинган ерлар эди. Абдуллахоннинг тинка-мадори ни қуришиб Дашти Қипчоққа қилган ҳарбий юриши Бобохоннинг ўлими ва Шоҳрухия қалъасининг таслим бўлиши билан тугади.

Абдуллахоннинг сўнгги ҳукмронлик қилган йиллари ташқи сиёсатда муваффақиятсизликлар содир бўлиши билан ўтди.

Шимолда ўзбек хонининг собиқ иттифоқдоши, бу вақтга келиб қозоқлар хони бўлган Тавакалхон фаол ҳаракат бошлади. У Абдуллахонга қарши чиқиб Сирдарё бўйидаги шаҳарлар, Тошкент учун кураш бошлади. Жанубдан шоҳ Аббос Сафавид Абдуллахон аскарларини Хуросондан сиқиб кела бошлади. Абдуллахон II нинг вафоти Хоразмнинг мустақиллигини тиклаш учун бошлаган қўзғолонга ишора бўлди.

Мамлакатнинг умумий оғир аҳволи халқ ғалаёнлари кучайишига, мамлакат ичкарисиди ҳарбий-феодал зодагонлар ва кичик ҳукмдорларнинг ҳаракатини кучайишига олиб келди.

Марказий ҳокимиятнинг йўқлиги ва мамлакатда содир бўлган тартибсизликлардан ўзбек давлатининг ҳам ички, ҳам ташқи душманлари фойдаланишга шошилдилар. Тавакалхон 1586 йили Тошкентни босиб олиш учун ўнгидан келмаган ҳаракат қилиб кўрди. Аммо 1588 йили Тошкентда Абдуллахон ҳомийлигида қўйилган ҳукмдорга қарши қўзғолон кўтарилди. Халқ ғалаёнларидан фойдаланган қозоқ султонлари Тошкентни босиб олди. Ғалаён бостирилди⁶³.

⁶² Маҳмуд ибн Вали. Море тайн., с. 56.

⁶³ Абусейтова М. Х. Некоторые сведения о ташкентском восстании 1588 г. в «Шараф-наме» Хафиза Таныша, Вестник АН Қаз ССР, Алма-Ата, 1978, № 10; Бартольд В. В. Абдулла б. Искендер. Соч., т. II. ч. 2, с. 487.

Бу воқеалар Абдуллахон тузган давлат мустаҳкам иқтисодий ва ижтимоий базага эга бўлмаганлигидан ҳамда жаҳонгирнинг устомонлик маҳорати ва иродаси туфайли ҳарбий кучга асосланганлигидан далолат беради. Абдуллахоннинг ягона ўғли — Абдулмўмин отаси вафотидан сўнг унинг сиёсатини давом эттиришга ҳаракат қилди. Лекин отасининг амалдорлари ҳамда тирик қолган ўғай укалари ва ўзбек султонлари билан бераҳм бўлиб, уларни жазолаши ўзига қарши фитна уйғотди. Тошкентда ўтирган султонлар ҳам марказий ҳокимиятнинг заифланишидан фойдаланиб қолдилар.

Абдулмўминнинг амакиваччаси Хазора Султон халқ оммасининг ғалаёнидан фойдаланиб, норози бўлган тошкентликлар ғалаёнига бош бўлди. Унга Жонибек Султоннинг ўғли Рустам Муҳаммад қўшилди. Абдулмўмин кўп лашкар билан бош кўтарган султонларга қарши чиқиб, Хазора Султонни асир олди. Рустам Муҳаммад эса қочиб кетди.

Кейинчалик Тавакалхон қозоқ лашкарларига бош бўлиб, қалмиқ ва қирғиз бийлари ҳамкорлигида Бухоро хонлигига бостириб кирди. У Тошкентдан ташқари Туркистон, Андижон, Миёнқол, Ахси сингари муҳим аҳамиятга эга бўлган марказларни эгаллашга муваффақ бўлди. Ҳатто Самарқанд ҳам вақтинчалик унга тобе эди. Фақат Тавакалхоннинг Бухоро йўлида оғир яраланиши ва Тошкентда 1599 йили унинг вафоти босқинчилик юришларига чек қўйди. Шартнома тузиш натижасида бундан кейинги қонли урушлар вақтинчалик тўхтатилди. Ушбу шартномага мувофиқ Тошкент қозоқ султонлари қўл остига ўтиб кетди, Самарқанд лашкарлари бундан кейин Тошкентга ҳарбий юриш қилмаслик ҳақида мажбурият олди.

XVII асрнинг бошларида Андижон вилоятидаги бир гуруҳ ўзбек султонлари Тошкентга ҳужум қилиб уни Ҳақназархоннинг ўғли Толим Султондан тортиб олдилар.

Имомқулихон Аштархон 1610—1611 йилларда ҳукмронлик қилганда Тошкентни Жаҳонгирхон бошчилигидаги қозоқ султонлари забт этди. Жанубдан Бухоро хонлигига қарши шоҳ Савофид кўмагида Вали Муҳаммадхон юриш бошлади. Бу ҳаракатлар Имомқулихонни Туркистон хони билан тинчлик шартномаси тузишга ва Тошкент шаҳри ҳамда Тошкент вилояти устидан қозоқ султонларининг ҳукмронлигини тан олишга мажбур қилди.

Тарихчи олим Б. А. Аҳмедов Маҳмуд ибн Валининг «Бахр ал-асрор» асарига асосланган ҳолда Имомқулихон Тошкент, Туркистон ва уларга тобе бўлган районларни қозоқ султони Ишим Султонга инъом этди, деб ёзади. «Бахр ал-асрор»да қайд қилинишича, кейинчалик Вали Муҳаммадхоннинг лашкарлари Ишим Султонни Тошкентдан ҳайдаб чиқардилар; Вали Муҳаммадхоннинг ҳарбий лашкарбошиси шаҳардаги вайрон бўлган иморатларни тиклади; Тошкентнинг «шайх, уламо ва бошқа ҳурматли кишиларига» ёрдам кўрсатди⁶⁴.

Маҳмуд ибн Вали ҳикоя қилишича, Жалим Султоннинг ўғли Турсун Муҳаммад ўзини Тошкентнинг хони деб эълон қилади. У Тошкент ва унинг ташқарисидаги вилоятлардан ҳокимиятни «ўз қўлига олади». Уни Бухоро хони Имомқулихон қўллаб-қувватлаган⁶⁵.

Тошкент вилоятининг чегараси олдинги йилларда бўлганидек, маҳаллий ҳукмдорнинг ҳарбий ва ишбилармон устомонлигига, мамлакатдаги умумий аҳволга қараб тез-тез ўзгариб турган. «Мусаххир ал-билод» асарининг муаллифи Муҳаммадёр ибн Араб Қатароний хабарича, Абдулмўминхоннинг вафотидан сўнг Туркистондаги қорақалпоқ халқи Абдулмўминхонга ўхшаган кишига Абдулғаффор исмини беради. Абдулғаффор Сайрам, шунингдек, Тошкент, Ахсикент, Андижонни босиб олади. Тошкент шаҳрини пойтахт қилди. Лекин 1604 йили Қорақамишда бўлган жангларда ўлдирилди. Мазкур воқеадан XVII аср бошларида Тошкент кенг вилоятнинг пойтахти бўлганлиги маълум бўлади.

Шундай қилиб, ўлкада рўй берган воқеаларни қисқача баён қилиш халқ тинчликда ҳаёт кечирган йиллари ва ҳарбий тўқнашувларнинг вақтинча тўхташи Тошкент воҳасининг бой деҳқончилик хўжалигини ривожлантиришига ижобий таъсир кўрсатарди. Бундай даврларда қишлоқ хўжалигини ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун қулай шароит вужудга келар, бошқа шаҳар ва мамлакатлар билан савдо ҳамда дипломатик муносабатлар кучаярди. Афсуски, бундай тинч даврлар қисқа муддатли бўлиб, Тошкентдек муҳим савдо-иқтисодий марказни эгаллаш учун оғир жанглар билан алмашарди. Оддий аҳоли босқинчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатар,

⁶⁴ Аҳмедов Б. А. История Балха (XVI первая половина XVIII в), Ташкент, 1982, с. 107, 138.

⁶⁵ История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней, т. 1, Алма-Ата, 1979, с. 107.

доимо феодаллар зулмига қарши ғалаён кўтарар, босқинчилардан қаттиқ жазо оларди.

Муҳаммад Юсуф Муншийнинг китобидан биз айнан шундай мисолни топишимиз мумкин. Қозоқ султонлари Бухоро ҳокими Имомқулихон ҳокимиятининг беқарорлигидан фойдаланиб Самарқандга юриш қилади. Ўзбек хони тинчлик сулҳи тузишга мажбур бўлади. Мазкур сулҳ шартларига мувофиқ, Тошкент қозоқ хонига тобе бўлиши лозим эди. Лекин орадан бир йил ўтгач, Имомқулихон катта лашкар билан Тошкент устига юриш қилиб, уни Бухоро вилоятига қўшиб олади. Шаҳар ҳокими қилиб, ўз ўғли Искандар Султонни тайинлайди. Аммо ҳаддан ташқари аҳолига зулм қилганлиги, Муҳаммад Юсуф Мунший ёзишича, «шаҳзода (Тошкент) халқига ёқмаганлиги» учун қатл қилинади.

Маҳмуд ибн Вали ҳикоя қилишича, бу воқеалар Тошкентда 1612—1613 йилларда содир бўлган. Ғалаён Искандар Султоннинг ҳокимиятига қарши қаратилган эди. Ғалаён бошлиқлари қурама қабиласининг қўллаб-қувватлаши ҳақидаги ваъдани олдиндан олиб қўйган эдилар. Тошкент аҳолисининг норозилигини кўрган Искандар Султон шаҳардан қочишга мажбур бўлади. Бироқ Чинозга яқинлашганда қурама қабиласининг одамлари унинг оталиғи билан бирга қатл этишади. Бу воқеадан ғазабланган Имомқулихон жуда кўп лашкар билан Бухородан Тошкентга юриш бошлайди. Тошкент деворига етиб келган хон шаҳарни бир ой қамал қилади. Натижада шаҳар аҳолисининг аҳволи жуда ҳам оғирлашади. Кунлардан бир кун қамал қилган лашкар эрта саҳарда шаҳар дарвозаларидан бирини ёқиб юборади. Лашкарлар ёниб кетган дарвоза орқали шаҳарга кириб, ёшу қарини фарқига бормай қиличдан ўтказдилар. «Бундай шафқатсизликни,— деб ҳикоя қилади Муҳаммад Юсуф Мунший,— тарих асло кўрмаган. Уша куни пешин намозига қадар ўлим бозори жуда ҳам қизиган эди. Юз ёшга кирган нуроний чолнинг ҳам, бир яшар гўдакнинг ҳам баҳоси бир эди. Улим»⁶⁶.

Содир бўлган ана шундай воқеалар экономика ва маданиятни ривожлантиришга, аҳолининг тинч меҳнат билан шуғулланишига халақит берарди. Орадан бир қанча юз йиллар ўтгач, халқлар доҳийси В. И. Ленин бу даврни қуйидагича таърифлаган эди: «Ўрта аср турғунлиги остида эзилиб ёввойиlashган юзларча мил-

⁶⁶ Муҳаммад Юсуф. Муқим-ханская история, с. 87—88.

лион аҳоли янги турмушга ва энг оддий инсоний ҳуқуқлар учун, демократия учун курашга уйғонди»⁶⁷. Нисбатан қисқа муддатда қандай улкан ўзгаришлар содир бўлди! Салкам 70 йил ичида Улуғ Октябрь революциясидан сўнг, Коммунистик партиянинг доно раҳбарлигида Тошкент шаҳри йирик сиёсий ва иқтисодий марказга, халқларнинг дўстлик ва қардошлик шаҳрига, юқори маданият ва илм шаҳрига айланди.

⁶⁷ Ленин В. И. Тўла асарлар тўплами, 23-том, 164-бет.